

יצחק ברוך רוזנבלום

מורה נבוכים בין משכילי ולמדני גליציה

בין חבורת המשכילים שפעלה בגליציה במחצית הראשונה של המאה ה-19 נישאה בהערצה דמותו של 'הפילוסוף המובהק', ר' נחמן הכהן קרוכמל (רנ"ק; 1785-1840). ישיבתו הייתה בז'ולקייב, הרחוקה כ-26 ק"מ מלמברג הבירה, וגם היה איש ידוע חולי, ומשכך לא היה מעורה בחוגי המשכילים שפעלו במעין מסגרות מאורגנות בלבוב, בברודי ובטרנופול, הקהילות היהודיות הגדולות בגליציה.¹ עם זאת, ביתו היה אבן שואבת לצעירים סקרנים ושוחרי השכלה, שסרו לבקרו ולשוחח עמו. רנ"ק השאיר אחריו חיבור היסטורי-פילוסופי בלתי שלם, שיצא לאור לראשונה כ-11 שנה אחרי פטירתו תחת השם **מורה נבוכי הזמן** (לבוב, 1851). פרט לכך נותרו ממנו אי אלה כתבים מפוזרים, ואלו צורפו למהדורת **כתבי רבי נחמן קרוכמאל**, בעריכת שמעון רבידוביץ.² אל מהדורה זו כונסו גם 18 איגרות מאת רנ"ק. בניגוד לכתבתם האינטנסיבית של ידידיו בני חבורת המשכילים הגליציאים – כדוגמת שלמה יהודה רפפורט (שי"ר; 1790-1867), שמשון בלוך (1784-1845) ויעקב שמואל ביק (1772-1831) – רנ"ק היה ממעט בכתיבה ויותר מכך מיעט בפרסום. בשנות פעילותו הופיעו באופן סדיר שני כתבי עת ששימשו במה ליצירות ולחילופי מכתבים מאת משכילי גליציה, **ביכורי העתים** (1820-1831)³ ו**כרם חמד** (1833-1857),⁴ לצד כתבי עת

- * מאמר זה נכתב במסגרת מכון עד הנה לחקר המורשת התורנית של יהדות גליציה ובוקובינה, במכללת יעקב הרצוג שבאלון שבות. תודה מיוחדת לראש המכון, ד"ר מעוז כהנא, שליווה את מחקרי בעצה ובתבונה. ידידי ר' שמואל ברוזן סייע בעדי באיסוף מקורות ובהבחנות חשובות, ועל כך תודתי מסורה לו.
- 1 על התארגנות משכילים בלבוב ראו נ"מ גלבר (עורך), **אנציקלופדיה של גלויות**, כרך רביעי – לבוב, תל אביב 1956, עמ' 215-224; בטרנופול ראו נ"מ גלבר, 'תולדות יהודי טרנופול', **אנציקלופדיה של גלויות**, כרך שלישי – טרנופול, בעריכת פ' קורנגרין, תל אביב 1955, עמ' 85-95; בברודי ראו נ"מ גלבר, 'תולדות יהודי ברודי', **ערים ואמהות בישראל**, כרך שישי – ברודי, בעריכת י"ל מיימון, ירושלים תשט"ו, עמ' 173-236.
- 2 ש' רבידוביץ (עורך), **כתבי רבי נחמן קרוכמאל**, ברלין תרפ"ד (להלן: **כתבי רנ"ק**). האיגרות הודפסו בעמ' תיא-תנד.
- 3 ראו מ' פלאי, **בכורי העתים – ביכורי ההשכלה**, ירושלים תשס"ה.
- 4 ראו מ' פלאי, **כרם חמד – חכמת ישראל היא יבנה החדשה**, ירושלים תשס"ט.

אקראיים נוספים,⁵ אך רנ"ק מעודו לא פרסם בהם דברים תחת שמו המלא, אף על פי ששמו הוזכר בהם לא פעם ומעט מכתביו הופיעו בהם בעילום שמו.⁶ יוצאת מן הכלל היא איגרת בודדת שמסר לפרסום תחת שמו בכרך הרביעי של כרם חמד (וינה, 1839), איגרת המהווה גם תיעוד יחיד של מעורבות ישירה מצד רנ"ק בזירה הספרותית של משכילי גליציה. נדמה שהצורך בפרסום האיגרת גבר אצל רנ"ק על נטייתו לצנעה ולהסתר, וכשנה לפני פטירתו הופיע בשמו בפומבי לראשונה ולאחרונה.⁷

5 בשנת תקע"ז (1817) הופיע שבועון בשם עולת שבת שהופץ בהעתקי כתב יד, בעריכת י"ש ביק. ראו ח"ש הלוי, 'עקב שמואל ביק', סיני, סג (תשכ"ח), עמ' רנז-רנח, רעג. בשנת תקפ"ד (1824) הופיע הגיליון הראשון של כתב עת בשם הצפירה, בעריכת מאיר לטריס. על השער נכתב שהודפס בלייפציג, אך לאמיתו של דבר הודפס בבית הדפוס של אבי העורך, גרשון לטריס, בז'ולקייב. כתב העת נגדע מיד עם צאתו, בשל מאמר ביקורת חריף שנכתב בו על ידי יהודה לייב מיזס (1798-1831), ו'התמרמרו עליו רבני לבוב וברודי', כדברי העורך בהקדשה שכתב על שער עותק כתב העת שניתן למ' שטיינשניידר. ראו מ' פלאי, 'הצפירה' (1823/4) בעריכת מאיר הלוי לטריס, קשר, 44 (חורף 2013), עמ' 29-38.

6 בכרך הראשון והשני של כרם חמד שהופיעו בווינה, בשנת 1833 ובשנת 1836 בהתאמה, הובאו לא מעט דברים משמו ועל אודותיו של רנ"ק, אך ניכרת היטב מגמת ההצנעה, ככל הנראה על פי בקשתו. בכרך הראשון, עמ' 14-16, במכתב העורך שמואל לייב גולדנברג (של"ג; ראו להלן הערה 34), הובא 'קונטרס אחד, מחברו היקר קרא שמו הסמים', בציון העובדה שנכתב על ידי 'אדם הגדול בענקים לו בחכמה עשר ידות, הוא החכם החוקר הגדול ה"ה... שיחי". קונטרס זה נקבע לימים כשער הראשון בספר מורה נבוכי הזמן שערך "ל צונץ והודפס בלבוב, 1851; בשנית הוזכר רנ"ק באיגרת שד"ל לשל"ג, עמ' 72, שבה מתעניין הכותב בידיעות על חייו ושלומו של רנ"ק (ראו להלן הערה 132); בשלישית הוזכר שמו בתיאור אנונימי על מסיבה שנערכה לכבוד מנדל לפין (1749-1826), ממשכילי ברודי, שבה דיברו בשבח 'החכם הגדול ר' נחמן הכהן', בעמ' 74-75 (ראו עוד להלן, הערה 124); ברביעית, בעמ' 90-92 הופיעה איגרת שכתב רנ"ק לידידו-תלמידו אברהם גולדברג מן העיר ראווה, שנרדף על ידי החסידים. אף איגרת זו הופיעה בעילום שם כותבה, והיא איגרת ב' באיגרות רנ"ק שאצל רבידוביץ (לעיל הערה 2), עמ' תטז-תיח (ראו להלן הערה 120); בחמישית נראה ששמו הועלם גם מאיגרת שכתב שמשון בלוך אל יעקב שמואל ביק (שניהם מן הפעילים שבחבורת משכילי גליציה וממכריו של רנ"ק), המופיעה בעמ' 109 ('אוהבנו הרב החכם...'); בשישית הוזכר שמו באיגרת שד"ל לשל"ג, עמ' 107 (ראו להלן הערה 132); בשביעית הופיע מכתב רנ"ק לתלמיד, עמ' 123-124 (ראו להלן הערה 110), אף הוא בעילום שם הכותב. בכרך השני, בעמ' 67, אמנם הופיעה איגרת מליציית מאת מאיר לטריס, הכותב בשוליה כי 'האיגרת הזאת שלוחה אל אלופי ומיודעי הרב החוקר הגדול... מוהר"ן קראכמאל', אולם בעמ' 107-113 הופיע מכתבו של הירש מנדל פינלש (של"ש) ובו הובאה איגרת שאלה ששלח אל רנ"ק ותשובה שהשיבו, ואף שם הוצנע שם הכותב והוזכר רק 'הרב החכם החוקר המפואר... מאיגרת שמשון בלוך אל של"ש, המופיעה אף היא בכרך השני, עמ' 126-129, הושמט שוב שם רנ"ק, בציון העובדה שבדעתו לשלוח פרקים נוספים מכתביו, מלבד מה שכבר פורסם בכרך הראשון. מדבריו של מ' לטריס, זכרון בספר, וינה 1869, עמ' 133, נראה שדברים משל רנ"ק הופיעו בעולת שבת (לעיל הערה 5), אך כאמור תפוצתו של זה הייתה בכתבי יד בלבד. בכתב העת הצפירה (לעיל הערה 5) הופיע מכתב ההתנצלות של רנ"ק (ראו עליו להלן הערה 118), בעילום שם הכותב. ניתן לקבוע אפוא כי רנ"ק הקפיד שלא להיחשף על במוותיהם הפומביות של משכילי דורו, חרף ידידותו הקרובה עמם. הנהגתו זו של רנ"ק ראויה לבחינה לאור עיון מחודש במעמדו ובפעילותו בתרבות ההשכלה בדורו, ואני מתעתד לעשות זאת במאמר נפרד.

7 אמנם בכרך זה הופיעה איגרת נוספת מאת רנ"ק, בתוך מכתב מאת של"ג לאביו צבי הירש גולדנברג, המתאר את קורות התמנותו של שי"ר לרבנות העיר טרנופול (ראו שם, עמ' 248-249). של"ג צירף לאביו אי אלו מכתבי ברכה ששלחו אל שי"ר, ובהם מכתב רנ"ק. אלא שאין זה מכתב ששלח רנ"ק לפרסום כי אם מכתב אישי לשי"ר, כניכר מתוכנו. יתרה מזאת, נראה שהמכתב פורסם תחת שם רנ"ק שלא מרצונו, ותעיד על כך העובדה שבכרך החמישי, שנדפס בפראג תר"א, הופיעו פרקים מספרו של רנ"ק בלא ציון שמו כי אם ברמו, בהערת המוציא לאור: 'החוקר השלם כותב מכתב כ"ו בכרם חמד מחברת רביעית'.

עניינה של איגרת זו בדברי תגובה חריפים לביקורת שהושמעה על משנתו האמונית של הרמב"ם וגררה פולמוס ספרותי סוער ורב-משתתפים. פולמוס הרמב"ם הוא אפוא המאורע היחיד בהוויה התורנית והמשכילית בגליציה שבו נטל רנ"ק חלק פעיל בפומבי. במאמר זה אני מבקש להשתמש באיגרת רנ"ק ובקורותיה כסיפור מסגרת לעיון במוטיב מרכזי בתולדותיה של השכלת גליציה, והוא דימויו של הרמב"ם כמופת להשכלה תורנית והלימוד בספר מורה נבוכים כשער לדרכו של למדן גליצאי אל ההשכלה. אפתח תחילה בתיאור הרקע ההיסטורי לכתובת האיגרת, אעמוד על ייחודיותה בין כתביו המועטים של רנ"ק ואנתח את מסריה על רקע משנתו האמונית. העיון באיגרת זו ובפולמוס המשתקף ממנה עשוי להאיר מזווית נוספת את האווירה התרבותית והדתית בגליציה במחצית הראשונה של המאה ה-19, בתקופה רבת-משמעות לתולדות יהודי פולין, ולסייע בשרטוט קוויה של ההשכלה הגליצאית.

א. 'עם כל התפלספותו היה בעוכרינו': איגרת שד"ל ליש"ר

בכרך השלישי של כתב העת כרם חמד, שיצא לאור בפראג בשנת תקצ"ח (1838), הופיעה איגרת ארוכה⁸ מאת המשכיל היהודי-איטלקי שמואל דוד לוצאטו (שד"ל; 1800-1866)⁹ אל ידידו, יצחק שמואל ריג'ו (יש"ר; 1784-1855)¹⁰ מגוריצייה שבאיטליה.¹¹ עיקרה של האיגרת אמנם דן בשאלת מחקר אופיינית לחוקרי 'חוכמת ישראל' באותו הזמן – האם רבי יהודה הנשיא העלה על הכתב את המשניות שסידר וערך בתבנית ספר חתום או שמא נותר הלימוד במשנה בעל פה גם בימיו? – אך היא תפסה את תשומת הלב של הקוראים ועוררה פולמוס רחב דווקא בשל דברים נוספים שהופיעו בה כבדרך אגב.

ניכר שרנ"ק לא אישר את פרסום הדברים תחת שמו, ועל כן הסתפק המו"ל בהפניה מרומזת לזהות הכותב. הכרך החמישי הופיע בדפוס מעט לאחר מות רנ"ק, אך סודר כנראה עוד בחייו, ולפיכך נותרה הערת המו"ל כצורתה המקורית, הכוללת ברכה לכותב שיוכה לראות בהוצאת ספרו, בעוד בתוכן העניינים שסודר קרוב להדפסה צוין שמו המלא. כן נראה שסודר מחדש העמוד האחרון בפרקים שפורסמו בו מאת רנ"ק, ונוסף בו שמו המלא של רנ"ק לשם הוספת שורות ספורות המבכות את מותו הפתאומי. נראה ששד"ל התיר לעצמו לפרסם את מכתב רנ"ק ליש"ר תחת שמו המלא, משום ששמו כבר מופיע ממילא בכרך זה (באיגרת היחידה שפרסם תחת שמו), וכסבור הותרה הרצועה מעל פי רנ"ק, בעוד זה לא אישר את הוצרת שמו אלא באיגרת היחידה. הדבר מדגיש את החריגות שבמעורבותו הפומבית של רנ"ק בפולמוס הנידון מעלה.

8 המאמרים בכרם חמד הופיעו בצורת איגרות שנשלחו בין המשכילים. על כך ראו פלאי, כרם חמד (לעיל הערה 4), עמ' 25-31. בנוסף לאמור שם, יש לציין כי עיון משווה בין שלושת כרכיו הראשונים של כתב העת מלמד על התפתחות הדרגתית מבמה פופולרית המשמשת לצרכים חברתיים ותרבותיים, לכתב עת מדעי המשמש במה למחקרים שלמים. נראה שתבנית האיגרות התאימה יותר לכרם חמד בתחילת דרכו ונותרה בעינה לאחר שהפכה לסמלו.

9 מן הדמויות הבולטות בין אנשי 'חכמת ישראל' במאה ה-19 ופרופסור בבית המדרש לרבנים בפדובה. לתולדותיו ראו מ"ע הרטום (מהדיר), שמואל דוד לוצאטו, כתבים, ירושלים תשל"ו, כרך ראשון, עמ' 7-40; קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך שני, ירושלים תשי"ב, עמ' 47-127.

10 חוקר בולט בין אנשי 'חכמת ישראל' במאה ה-19 ומן הפעילים ביותר בכתבי העת של התקופה. לתולדותיו ולכתביו ראו קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך רביעי, ירושלים תש"א, עמ' 10-43.

11 שמואל דוד לוצאטו, מכתב ה, כרם חמד, מחברת שלישיית, פראג תקצ"ח, עמ' 61-76 (להלן: שד"ל, כ"ח, ג').

באשר לשאלה המקורית הנידונה באיגרת, שד"ל מסיק – הן מתוך בחינת המקורות, הן מתוך עמדה עקרונית על טיבה של התורה שבעל פה – שלא נכתבו המשניות בימיו של רבי יהודה הנשיא, ובכך הוא נוקט עמדה שונה מזו של הרמב"ם, בהקדמתו לפירוש המשנה ובהקדמתו לספר משנה תורה.

לדעת הרמב"ם, כתיבת המשנה הייתה מהפכה של ממש בסדרי הלימוד בבתי המדרש. עד ימיו של רבי יהודה הנשיא, לא חיברו חיבור שמלמדין אותו ברבים בתורה שבעל פה, אלא בכל דור ודור ראש בית דין או נביא שיהיה באותו הדור כותב לעצמו זכרון בשמועות ששמע מרבותיו והוא מלמד על פה ברבים, ואילו רבי יהודה הנשיא 'קִיבֵץ כָּל הַשְּׁמוּעוֹת וְכָל הַדִּינִין וְכָל הַבִּיאורִין וְהַפִּירוּשִׁין שֶׁשָּׁמְעוּ מִמֶּנּוּ מִמֶּנּוּ רַבֵּינוּ וְשִׁלְמוֹדוּ בֵּית דִּין שֶׁל כָּל דּוֹר וְדוֹר בְּכָל הַתּוֹרָה כּוֹלָה, וְחִיבַר מֵהַכֵּל סֵפֶר הַמִּשְׁנָה, וְשִׁנְנוּ בְּרַבִּים וְנִגְלָה לְכָל יִשְׂרָאֵל וְכִתְבוּהוּ כּוֹלָם וְרַבְצוּ בְּכָל מְקוֹם כְּדִי שְׁלֹא תִשְׁתַּכַּח תּוֹרָה שֶׁבֶעַל פֶּה מִיִּשְׂרָאֵל'.¹² סידור המשנה בידי רבי יהודה הנשיא, העלאתה על הכתב והפצתה בישראל כספר יסוד היו אפוא, לדעת הרמב"ם, מפעל קודיפיקציה של התורה שבעל פה.

שד"ל אינו מקבל זאת. לדעתו, התורה שבעל פה – נשמרו החכמים מלכתוב אותה על ספר, למען יוכלו בית דין שבכל דור ודור לתקן ולהחליף כפי צורך המקום והזמן.¹³ גם רבי יהודה הנשיא, כמו החכמים שלפניו, לא ביקש לנעול את דלתי התורה שבעל פה, ולפיכך הקפיד שלא לכתוב את המשנה על ספר, כל שכן שלא להפיצה. את דעתו זו הוא מבסס על שלל ראיות ממקורות חז"ל, אך גם טורח לבארה על רקע תפיסה מהותית של התורה שבעל פה, כדינמית ומשתנה בהתאם לדעת החכמים שבכל דור. את עמדתו של הרמב"ם בשאלה ההיסטורית על אודות כתיבת המשנה כורך שד"ל עם מפעלו המפואר של הרמב"ם עצמו, כתיבת ספר משנה תורה, ואלו דבריו:

והנה הרמב"ם, עם כל התפלספותו היה בעוכרנו, כי בתחילה היו דברי חכמים כדרבונות להנהיג את הבהמה (הלא הוא ההמון) אל כל אשר יראו החכמים טוב ומועיל לפי הזמן והמקום; והוא הרמב"ם עשה אותם כמסמרות נטועים לא יוזו ממקומם. כי הנה הוא כתב הלכות פסוקות, וביקש להסיר כל הספיקות, ולהשבית כל המחלוקות, ולהביא את כל ישראל ואת כל חכמיהם שבכל דור ודור תחת עול המסקנה אשר ישרה בעיני חכמי התלמוד או בעיניו, תחת כי במשנה נזכרו גם דברי היחידים, למען ידעו דור אחרון שתי הסברות יחדיו, ויחקרו אותן, ויפסקו הלכה כדברי זה או כדברי זה לפי ראות עיניהם ולפי צורך הזמנים. ואלמלא הראב"ד שעמד נגד הרמב"ם וגדר¹⁴ בפרץ, אולי כבר נשכחו ונאבדו המשנה והתלמוד, והרי אנו ובנינו ובני בנינו משועבדים היינו להרמב"ם ולאריסטו, בלי שנוכל לחקור אחר מקור הדברים ולדעת הענינים על אמתתם.¹⁵

במליצה החותמת את הפסקה, 'והרי אנו ובנינו...' השחיל שד"ל מילה יתרה שתאפשר

12 הציטוטים מלשון הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה. דברים דומים מופיעים גם בהקדמתו לפירוש המשנה.
 13 שד"ל, כ"ח, ג' (לעיל הערה 11), עמ' 66.
 14 בנדפס: וגזר.
 15 שד"ל, כ"ח, ג' (לעיל הערה 11), עמ' 66-67. שני הציטוטים הבאים רצופים שם.

לו לסטות אל נושא אחר: 'ולאריסטו'. כוונתו כמובן לפנות לביקורת על הרמב"ם מכיוון אחר, וכפי שהוא מפרש מיד: 'ואמרת' "ולאריסטו" כי כמה ענינים יש במשנה תורה שאינם לקוחים מדברי רז"ל אלא מדברי אריסטו ומפרשיו הערביים, כגון בהלכות יסודי תורה והלכות דעות'.

אלו הן מילות רקע כלליות להערה ביקורתית מפורטת, שלושה עמודים אורכה, המוצבת בסוגריים, על תורת הנפש של הרמב"ם, אשר לדעתו של שד"ל לקוחה כל כולה מתורת אריסטו ומפרשיו הערבים וזרה לאמונת ישראל.¹⁶ ביקורת זו אינה נובעת מנושא המכתב, ובמובן מסוים אף עומדת ביחס מנוגד לביקורת הקודמת על כתיבת ספר משנה תורה,¹⁷ אלא ששד"ל חרו את דבריו מעניין לעניין כדי לתת פומבי לדברים עקרוניים חשובים בעיניו.¹⁸

ועצור במלין לא אוכל¹⁹ על אמונה אחת אשר לקח הרמב"ם מאריסטו ומפרשיו, אשר הזיקה לבני עמנו מצדדים הרבה, הלא היא אמונתו במהות הנפש...

מהות הנפש על פי הרמב"ם, כפי שמציג שד"ל את דעתו, היא כוח הכנה המוכשר לקנות דעות נכונות. הדעות הנרכשות הופכות נצחיות, וקיומן אחר מותו של האדם הוא משמעה היחיד של 'הישארות הנפש'. מתוך כך, לדעת הרמב"ם, 'אין אדם קונה השארות הנפש אלא אם כן התחכם במה שאחר הטבע [מטפיזיקה] וקנה לו דעות נכונות בידיעת הבורא והשכלים הנבדלים, ובלעדי ידיעות אלו ימות ויאבד כבהמה'.²⁰ כאמור, תורה זו, הלקוחה ממשנת אריסטו, 'הזיקה לבני עמנו מצדדים הרבה', ושד"ל פורט אותם לשניים שהם ארבעה. ראשית, תפיסה שכלתנית של הנפש מעמידה את הצלחתו האחרונה של האדם בהכרתו השכלית, וממילא מחייבת יחס מוסרי שונה לפילוסוף שרכש את הדעות הנכונות ולנבער מדעת המנוער מן ההשגות השכליות. זו, לדעת שד"ל, התפיסה העומדת מאחורי הוראותיו הגורפות של הרמב"ם ביחס לעובדי עבודה זרה ולכופרים.²¹ משכך, הרי כאן 'שתים רעות אשר הביאה עלינו אמונת הרמב"ם במהות הנפש': היא הנחילה בעם שנאת זרים ורדיפת כופרים, תכונות 'אשר לא ירשנו

16 למהות הנפש על פי אריסטו ראו: אריסטו, אתיקה, מהדורת ניקומאכוס, (תרגום י"ג ליבס), ספר א, פרק יג, ירושלים תשמ"ה, עמ' 37-39; הנ"ל, על הנפש, ג, ה, מהדורת לוז, תל אביב תשמ"ט. ב'מפרשיו הערביים' כוונת שד"ל (על פי ספר האמונות לרש"ט, ראו להלן הערות 39-40) לאבן-רשד, הביאור האמצעי של אבן רשד לספר הנפש לאריסטו, בתרגום משה אבן תבון, מהדורת א' עברי, ירושלים תשס"ג, עמ' 76-85.

17 כפי שיאמר שד"ל מיד, תורת הנפש של הרמב"ם מעניקה עליונות מובהקת להכרה השכלית על פני השלמות המעשית, תפיסה המפחיתה מערכו ומצרכו של מפעל כתיבת ספר היד. ראו עוד להלן, הערה 41.

18 דרכו של שד"ל בפרט, ושל ספרות האסופות בתקופת ההשכלה בכלל, לחרוז מעניין ולכלול דברים רבים תחת טקסט רציף אחד. לדוגמה מובהקת לכך ראו: ש"ד לוצאטו, בית האוצר, לשכה ראשונה, לבוב תרמ"א.

19 מליצה לקוחה מלשון הכתוב באיוב ד: 2.

20 שד"ל, כ"ה, ג' (לעיל הערה 11), עמ' 67.

21 שד"ל מציין לדברי הרמב"ם בפירושו המשנה, הקדמה לפרק חלק: 'וכשנתקלקל לאדם יסוד מאלה היסודות הרי יצא מן הכלל וכפר בעיקר ונקרא מין ואפיקורוס וקוצץ בנטיעות ומצוה לשנאו ולאבדו ועליו נאמר הלא משנאיך ה' אשנא'.

כלל מאבותינו²² ואף הביאה עלינו את שנאת אומות העולם, שתפיסה זו הבאישה את ריחנו בעיניהן.²³

נוסף על כך, תורת הנפש של הרמב"ם מביאה אותה לתפיסה שונה בתכלית מן המקובל על האמונה בתחיית המתים. בעוד שעל פי אמונת ישראל, נפשו של אדם הנפרדת מגופו עם מיתתו נותרת נצחית כאישיות חיה ושובה אל הגוף בתחיית המתים, כדי לחיות חיי אנוש נצחיים,²⁴ הרי שעל פי הרמב"ם, האישיות חדלה מהתקיים עם המיתה, ואין בנצח אלא הדעות הנקנות, וממילא אין 'תחיית המתים' אלא קיומה הרוחני הנצחי של הדעה, נפש בלא גוף.²⁵

משינוי קיצוני זה שערך באמונת ישראל נגזרת גם פעולה נוספת של הרמב"ם, שאף היא שינוי וקלקול האמונה המקובלת – קביעת י"ג עיקרי אמונה המהווים תנאי סף לקבלת שם ישראל ולזכייה בחיי העולם הבא. מתוך רצון להיטיב עם התמימים שבעם,

22 'ואם קצת מחכמי התלמוד דברו לפעמים באיבה על הגוים, לא היה זה מפני שנאת הדת, אלא מפני השחתת העמים אשר בימיהם ורוע מדותם, ומפני מה שהיו מציקים את ישראל וחומסים אותם' (שד"ל, שם); השו"ל לדבריו במקום אחר: 'שיעורים בתיאולוגיה מוסרית-יהודית', ש"ד לוצאטו, כתבים (לעיל הערה 9), עמ' 121-130.

23 לא מצאתי חבר לשד"ל בטענה כמו-היסטורית זו, על הקשר שבין דעת הרמב"ם על הכופרים לבין שנאת ישראל. פ' לחובר (הרמב"ם וההשכלה העברית בראשיתה', הנ"ל, על גבול הישן והחדש, תל אביב 1951, עמ' 97-107) כבר עמד על כך שחרף הזיקה העמוקה בין ראשוני המשכילים לדמותו של הרמב"ם, הרי שבשאלת מעמדם של הכופרים ובשאלת חופש הדעות בכלל, נבדלה דרכם של מנדלסון ווייזל מדרכו של הרמב"ם (וראו עוד: פ' שלומוביץ, 'מנדלסון ולוק; על הסובלנות', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ט [תש"ן], עמ' 345-360). היסוד הסובלני בדברי שד"ל נטוע אפוא ב'מסורת' משכילית, אך אריגתו במסכת ביקורת על הרמב"ם היא חידושו של שד"ל. עם זאת, ראויה לעיון השוואת דברי שד"ל עם דבריו של ידידו-יריבו ש"ר (מכתב כג, כ"ח חמד, א', עמ' 83) על המונע עצמו מחוכמת האומות בשמה של 'אהבת ישראל': 'אהבת ישראל ידבר כל היום, והיא תשרש מקרבן אהבת אדם, אהבת הטוב האמיתי יחשוב כי רק בשנאת כל עם, בשנאת כל דרכיהם, גם המשובחים והיפים אשר הלכו בהם כל גדולי עמינו כרבינו סעדיה, הרמב"ם ודומיהם, ואוהב את עמו. והנה אהבה כזאת לשנאה תחשב, היא הרעה לנו מאז, הרבתה משטמת כל הגויים עלינו, ובמחשכים הושיבתנו שנות מאות רבות, ידינו רפו מעשות טוב מאומה, ונהי למעמס על שכנינו בכל ארץ וארץ'. שד"ל היושב באיטליה ושי"ר היושב בגליציה – שניהם תחת השלטון האבסולוטי הנאור של הקיסר האוסטרי – טורדים את דעתם בשאלת מעמדו של העם היהודי בגולה, אך מוצאים לכך תשובות מנוגדות: שד"ל רואה בתפיסתו הפילוסופית-אליטיסטית של הרמב"ם את מקור שנאת האומות, בעוד שי"ר מוצא את מקורה דווקא בהתעלמות האחרים מחוכמת אומות העולם. פרופ' יהודע עמיר האירני לדמיון בין טענת שד"ל לדבריו של רנ"ק במורה נבוכים הזמן, באשר לשנאה ולפירוד שנגרמו בעם בעקבות גזירות החכמים בימי טומאה וטהרה. ראו כתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' צב-צד.

24 כך, למשל, בספר הנבחר באמונות ודעות לרס"ג, מאמר שביעי ומאמר תשיעי, ובתשובת רב האי גאון המובאת באוצר הגאונים לסנהדרין צו, ב. סקירה מקיפה על 'תחיית המתים' במשנת הרמב"ם והוגים אחרים ראו במאמר מו"ד הרב ישעיהו לוי, 'אורך ימים בימינה – תחיית המתים לשיטת הרמב"ם', ישורון, יא (תשס"ב), עמ' תשעד-תשצ; שם, טז (תשס"ה), עמ' תרסה-תרפח; שם, יז (תשס"ז), עמ' תרלז-תרמח.

25 ראו משנה תורה לרמב"ם, הלכות תשובה ה, ב והשגת הראב"ד שם; 'איגרת תחיית המתים', איגרות הרמב"ם, בעריכת י' שילת, ירושלים תשנ"ה, עמ' שטו-שעד.

שאינן יד שכלם משגת לקנות את הדעות הנכונות, קבע הרמב"ם עיקרי אמונה שיחזיקו בהם כל ישראל, ואלו ישמשו להם 'מערכת אמונות נכונות אשר יאמין האדם וחי בהם'.²⁶ לסיכום, האמור במשנת סנהדרין 'כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא' אינו יכול להתפרש אלא במונח נצחיות ההשלמה השכלית הנרכשת, שהלוא אין 'הישארות הנפש' אלא ידיעת המושכלות. משכך, המון העם שאינו ראוי לעסוק בחקירות המטפיזיות ובתורת האלוהות, נגזרת עליו כליה. המפלט שמצא להם הרמב"ם כדי להכניסם בקהל נוחלי העולם הבא הוא באימוץ המסקנות השכליות של החקירה ושל העיון וקבלתן כעיקרי אמונה, ואלה ישמשו להם דעה נצחית שתנחילם חיי העולם הבא. כל זאת, לדעת שד"ל, עיוות גמור של אמונת ישראל. נביאינו וחכמינו 'היו שופטים כל אדם לפי מעשיו, וכל מי שהיו מעשיו טובים ונכוחים ושהיו יודעים בו שהשתדלותו להועיל ולא להזיק היו שומעים מפיו דעותיו וסברותיו ולא היו גוערים בו, ואין צריך לומר שלא היו שונאים אותו אם לא היתה אמונתו כאמונתם'.²⁷ ומכיוון שלא המדרש העיקר אלא המעשה,²⁸ ממילא לא קבעו חכמים מעולם עיקרים שחייב אדם להאמין בהם, כי מה חפץ לנו באמונתו של אדם, אם אינו נידון אלא לפי מעשיו.²⁹ גם תפיסתו של הרמב"ם את 'תחיית המתים' היא עיוות גמור של האמונה המקובלת: 1. על פי האמונה הרווחת, נפשו של האדם היא אישיותו, והיא עומדת למשפט אחרי מותו, ואילו הרמב"ם מאמין ש'אין דין ואין חשבון אחר המות, אלא הרשע נכרת ואבד

26 לסיכום יפה של השתלשלות תורת העיקרים בהגות היהודית, ראו: נ' אריאלי, המחשבה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 196-219; ראו גם מ' קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים 1991. במחקר מקובלת מקוריותו של הרמב"ם בתיחום העיקרים, בהעמדתם על 13 ובבירור מעמדם ההלכתי המדויק, אלא שהדעות חלוקות בשאלה אם ניצני דוגמטיזציה קיימים כבר לפניו אם לאו. ראו אריאלי ובהערה הבאה.

27 שד"ל, כ"ח, ג' (לעיל הערה 11), עמ' 70. ביקורת על קביעת י"ג עיקרים לרמב"ם נשמעה כבר בימי הביניים (ראו אריאלי [לעיל הערה 26], עמ' 212-215), אלא שזו התמקדה בשאלת בחירת עקרונות מסוימים על פני אחרים. בתקופת ההשכלה נשמעת ביקורת מכיוון סובלני ומתוך העדפת המעשה הראוי על פני הדעה הראויה. זו מיוחסת, ראש לכול, למשה מנדלסון, על פי ספרו ירושלים (בתרגום ש' הרברג, תל אביב תש"ו, עמ' 47). ראה עוד לחובר (לעיל הערה 23), עמ' 97-98: שלומוביץ (לעיל הערה 23), עמ' 345-346; א' גורפינקל, 'העיסוק בעיקרים אחרי הרמב"ם: בין רצף לתמורה', עלי ספר, כב (תשע"ב), עמ' 14-15. אולם על פי ניתוחו של שלומוביץ שם, גישתו הקיצונית של שד"ל, המבטל מכול וכול קיומה של דוגמה במחשבה היהודית, היא חידושו שלו ואיננה נובעת מדעת מנדלסון. ראו עוד להלן, הערה 83, דברי ש"ר לשד"ל כעשור קודם לכן, היכולים לשמש מקור ראשוני לעמדת שד"ל בשאלת עיקרי האמונה. נראה שגם דבריו של שאול ברלין (בשמים ראש, ברלין תקנ"ג, סימן רנא, דף עה, ב) המציע דגם של עיקרים משתנים בהתאם לצורכי הדת המעשיים בכל דור – תפיסה המבטלת מן העיקרים את היסוד הדוגמטי – שימשו יסוד לתפיסת שד"ל, וראו להלן, הערה 141. לסקירה של דגמי 'עיקרים' בהגותם של משכילים, בעיקר במאה ה'י"ח, ראו מ' פלאי, עטרה ליושנה – המאבק ליצירת יהדות ההשכלה, בני ברק תשע"ב, בעמודים המצוינים במפתח השמות והעניינים, ערך 'עיקרי האמונה'. 28 השימוש באמרה בהקשר זה נעשה על ידי שד"ל, במכתב הבהרה שכתב בעקבות הפולמוס שעוררה איגרתו. ראו מכתב שד"ל ליהושע השיל שור (מיום ד' בתמוז תקצ"ח), אוצר נחמד, בעריכת יצחק בלומענפעלד, מחברת רביעית, וינה תרכ"ד, עמ' 117; וכן באיגרתו, אגרות שד"ל, חלק חמישי, פרומישעל תרמ"ב, עמ' 675.

29 'הנביאים והתנאים והאמוראים והגאונים מעולם לא הגבילו עניני האמונה, ולא אמרו שמי שמאמין כך וכך או שאינו מאמין כך וכך הוא יוצא מכלל ישראל ולא אסרו בוקים דעות החכמים לבלתי יאמין איש ואיש לפי מה שענינו רואות' (שד"ל, כ"ח, ג' [לעיל הערה 11], עמ' 70).

כבהמה, ולפני מי הוא עתיד ליתן דין וחשבון אחר שיכרת במותו ולא ישאר ממנו דבר;³⁰ 2. על פי האמונה הרווחת, 'תחיית המתים' היא שיבת הנפש אל הגוף ועמידתה לחיי אנוש נצחיים, בעוד לפי הרמב"ם דבר כזה הוא בלתי אפשרי, הן משום שהנס לא יתמיד וממילא המת החי ישוב בהכרח לעפרו,³¹ הן משום שאישיותו של האדם אובדת עם מותו, ואין הנצחיות אלא בדעתו ובהשגתו השכלית; 3. על פי האמונה הרווחת, העולם הבא הוא שכר הצדיקים, בעוד לפי הרמב"ם הוא שכר המשכילים, ו'גם גנוב, רצוח ונאוף יוכל הפילוסוף המשכיל לקנות לו חיי העולם הבא, ולא בזכותא תליא מילתא, אלא בידיעת האמתיות תליא מילתא'.³²

והרי לנו שני צדדים נוספים לנוק שנגרם לבני עמנו 'בסבת אמונתו אשר האמין במהות הנפש': א. עיוותה של האמונה בתחיית המתים; ב. יצירתה של מערכת אמונות מחייבות.

שד"ל הסתפק בדברים אלו כדוגמה לדברים שלקח הרמב"ם מתורת אריסטו ומפרשיו, אשר על כדוגמתם כתב ש'לולי הראב"ד שעמד נגד הרמב"ם וגדר בפרץ... הרי אנו ובנינו ובני בנינו משועבדים להרמב"ם ולאריסטו'. את איגרתו הוא חותם בדיון מקיף במשנת עדיית, הנותנת טעם להזכרת דעת היחיד עם דעת הרבים במשנה, ומפרשה בניגוד לדעת הרמב"ם. בכך הוא חוזר לנושאה המקורי של האיגרת, שאלת זמן כתיבת המשנה ומעמדה כקודקס מחייב.

כעוקבת אחר איגרת שד"ל הופיעה איגרת תשובה מאת יש"ר, המעיר אי אלו הערות לדברי שד"ל אך בעיקרו מחרה מחזיק אחריו, ואף מוסיף מאוצר לשונו ביטויי ביקורת קשים 'על אודות הדעות הנפסדות' שירש העם מן הרמב"ם.

פרסומה של האיגרת הזו ככרם חמד היה מהלך מתוכנן היטב מצד שד"ל. לאחר תקופת כתיבה ממושכת בכתבי עת ובספרים נדפסים, שבהם עסק בעיקר בחקירות היסטוריות, ספרותיות, מקראיות ולשוניות, החליט שד"ל לעסוק בפרסום דברי הגות ובהפצת משנתו הדתית. היה זה ידידו יצחק שמואל ריג'י, מקבל המכתב, שהפציר בו לפרסם את כתביו ההגותיים בשל צורך השעה,³³ ומכתב זה היה בעבורו טבילת אש ראשונה. לשם כך טרח לוודא אצל שמואל לייב גולדנברג,³⁴ עורך כרם חמד, שלא ישמיט דבר מן האיגרת ששלח לפרסום.³⁵

הסנונית הראשונה בישרה את הבאות. בשנים הסמוכות לאחר מכן הרבה שד"ל לפרסם כתבי הגות נוספים, ובתוך זמן קצר התקבעה דמותו בין משכילי התקופה כבעל

30 שד"ל, שם, עמ' 68.

31 ראו דברי הרמב"ם בפירוש המשנה לסנהדרין, הקדמה לפרק חלק.

32 שד"ל, כ"ח, ג' (לעיל הערה 11), עמ' 69.

33 מכתב שד"ל ליה"ש (לעיל הערה 28), עמ' 114-115. על יחסו של יש"ר לפילוסופיה האריסטוטלית, לעיקרי האמונה לרמב"ם ולתורת הנפש שלו, ראו להלן, הערה 131.

34 תושב טרנופול שבגליציה, עורך ומוציא לאור. שימש בעיקר כפעיל להפצת ההשכלה ולא נמנה עם המשכילים המוערכים בימיו. ראו עליו: פלאי, כרם חמד (לעיל הערה 4), עמ' 22, וראו גם מכתבו של יעקב בודק, השחר, שנה י"א, וינה תרמ"ג, עמ' 505-506. בפי משכילי הזמן נקרא בכינויים שונים: של"ג כראשי תיבות שמו, הכורם על שם עיסוקו, והר-הזהב כתרגום שמו. בכרכים הראשונים של כרם חמד שימש שלמה יהודה רפפורט (שי"ר) כעורך הצללים של כתב העת.

35 מכתב גולדנברג לשלמה רוזנטל, שי למורה, בודפסט 1895, עמ' 37.

משנה דתית ייחודית, הניצבת נגד רוח הזמן. בשעה שהטיפו אנשי ההשכלה במזרח אירופה לעליונות השכל והחקירה, השמיע שד"ל את קולו לטובת האמונה התמימה והרגש הדתי בתבניתו העממית.³⁶

בכרך הרביעי של כרם חמד, שהופיע כשנה לאחר מכן, בשנת תקצ"ט, פרסם שד"ל איגרת נוספת, שבה ביקר בלשון קשה גם את ר' אברהם אבן עזרא, אשר לדבריו נמנה אף הוא עם מחנה הנוהים אחר אריסטו.³⁷ בשנת ת"ר הופיע ספרו בתולת בת יהודה (פראג, 1840), ובו אסופה משירי רבי יהודה הלוי, שאותו ראה שד"ל כמייצג את האמונה היהודית האותנטית. לספר צורפו דברי הקדמה שבהם הנגיד בין ריה"ל ורש"י לבין הרמב"ם וראב"ע. בשנת תר"א הופיע בכתב העת ציון, שיצא לאור בפרנקפורט על ידי י"מ יוסט ומ' קרייצנך, השיר 'דרך ארץ או אטיציזמוס', הוא "שירת שד"ל לדורו", ובו עיקרי משנתו בלשון שירה.

ככל שפורסמו דבריו של שד"ל הוצגה משנתו הדתית באופן שיטתי ומעמיק, ודבריו באיגרת הראשונה השתלבו במסגרת תפיסתו הרחבה ונבעו מתוכה.³⁸ למשנתו הכוללת של שד"ל הייתה השפעה עצומה על משכילים בדורות שלאחר מכן,³⁹ וניתן לקבוע כי בדבריו על הרמב"ם ובהנגדתו בין אמונתו של זה לאמונת ריה"ל הטביע שד"ל חותם בל יימחה על יחס העם לשתי דמויות אלה.⁴⁰ אלא שכאשר פורסמה האיגרת הראשונה,

36 ראו מכתב שד"ל ליה"ש (לעיל הערה 28), עמ' 117-119; עוד על יחסו של שד"ל לפילוסופיה המערבית (שד"ל משתמש בביטוי 'פילוסופיה יוונית', אך כוונתו לפילוסופיה שהחלה ביוון ונמשכת עד ימיו, קרוב למה שאנו קוראים 'הפילוסופיה המערבית') ראו מ"י ברדיטשבסקי, 'ישראל ואוריתא (בכתבי שד"ל)', **אוצר הספרות**, בעריכת ש"א גראבער, שנה רביעית, קראקא תרנ"ב, עמ' 93-106; 'קלוזנר, היסטוריה, כרך שני (לעיל הערה 9), עמ' 91-127; 'נ' רוזנבלום, 'האסכולה הרציונאליסטית המתונה והשפעתה על החוקר המאמין שד"ל', **סורא**, ב (תשט"ו-תשט"ז), עמ' 181-205; ש' פיינר, 'השכלה שכנגד: שמואל דוד לוצאטו וביקורת הנאורות', ה"ל, **מלחמת תרבות**, ירושלים תש"ע, עמ' 130-149.

37 **כרם חמד**, חלק רביעי, פראג תקצ"ט, עמ' 131-147. למוד ניסיון מן הפולמוס שעורר מכתבו הראשון של שד"ל, הדפיס גולדנברג את המכתב השני על הראב"ע עם הערות שוליים החתומות בכוכבית, ואלו הן הערותיו של ש"ר. שד"ל הקפיד מאוד על הוספת הערות השוליים ועם פרסום הכרך שלח לגולדנברג ולש"ר מכתב שכינהו 'גט כריתות' וניתק את הקשר עמם למשך כשנה. ראו את המכתב באגרות שד"ל, חלק רביעי, פרועמישל תרמ"ב, עמ' 615-616. ראו על כך בהרחבה ש' ורסס, 'באספקלריה הכפולה: בעקבות חליפת המכתבים בין שד"ל לשי"ר', **שמואל דוד לוצאטו מאתיים שנה להולדתו**, בעריכת ר' בונפיל ואחרים, ירושלים תשס"ד, עמ' עט-צח; ראו גם ש' ורגון, 'הוויכוח בין שמואל דוד לוצאטו לעמיתיו על היחס לר' אברהם אבן עזרא כחלק מעולמה של תנועת ההשכלה', שם, עמ' כה-נג.

38 ראו שד"ל, **מחקרי היהדות**, וורשה תרע"ג, ושם בייחוד 'ויכוח על חכמת הקבלה', עמ' 113-238. הוויכוח הודפס לראשונה בגוריצייה תרי"ב. את משנתו הסדורה במהות היהדות אף הורה לתלמידיו, תוך הדגשת ההבחנה בין אמונת ישראל לתפיסות הפילוסופים של ימי הביניים. ראו שד"ל, **כתבים** (לעיל הערה 9), 'שיעורים בתיאולוגיה דוגמאית', עמ' 69-103.

39 ראו דברים יפים שכתב יעקב פיכמן, 'בשולי היריעה', **מאזנים**, ד-ה (תרצ"ה), עמ' 547-550, על השפעת דברי שד"ל. בין דבריו: 'בילדותנו חזרנו על השגות שד"ל, והפורמולה הידועה של ר' יהודה הלוי על התפרש "שבין אלהי אברהם ואלהי אריסטו" היתה שגורה בפי כולנו. נעורי התקופה, שצמאו לחזון, יראו את מגעה הציון של המחשבה העזה ודחו לשעה את ה"זקיפין" שביהדות... משנת שד"ל השפיעה במיוחד על פרץ סמולנסקין, מראשי תנועת חיבת ציון במזרח אירופה. ראו: פ' סמולנסקין, **מאמרים**, ב, ירושלים תרפ"ה, עמ' 40-44.

40 סקירה יפה של השפעת שד"ל על תדמית הרמב"ם וריה"ל בתודעת העם ראו אצל א' ידידיה, 'ריה"ל ורמב"ם כ"שני כתובים המכחישים זה את זה' – לגלגוליה של תדמית, מולד, י"ט (תשס"ט), עמ'

כביקורת נקודתית חריפה על הרמב"ם, היא נתפסה כדברים שאסור לאמרם, דברי התרסה ופגיעה חצופה בכבוד הרמב"ם, וכמעשה התגרות גרידא.

שד"ל אמנם תיאר את ביקורתו על תורת הנפש של הרמב"ם כדוגמה בלבד לבעייתיות העקרונית שבקליטת דעות זרות ליהדות, אך בשל קוצר היריעה והמיקוד בסוגיה אחת בלבד, לא נתפסו הדברים בהקשרם הרחב. הקוראים המלומדים זיהו מיד את מקורה של ביקורת שד"ל, וממילא התפרשה בעיניהם אך כהעלאת ישנות וכחרחור ריב. כפי שהראו רבים מן המבקרים, עיקרי דבריו של שד"ל לקוחים מספר האמונות⁴¹ למקובל ר' שם טוב בן שם טוב, בן המאה ה-15, לעתים אף בצורתם ממש.⁴² אמנם באשר למסקנה שאליה מובילה הביקורת, רש"ט ושד"ל שונים זה מזה כרחוק מזרח ומערב – לראשון משמשת הביקורת כמבוא לתורת הקבלה, בעוד האחרון שולל את הקבלה כפי שהוא שולל את הפילוסופיה,⁴³ אך הבחנה זו מתבהרת רק מתוך הבנת

- 137-159. על תרומתו של שד"ל לתחיית משנת ריה"ל ושירתו במאה ה-19, ראו ש' ורסס, 'הודה הלוי באסקפליה של מאה התשע-עשרה', באורח מדע, לוד תשמ"ו, עמ' 247-286 (הודפס שוב בתוך: הנ"ל, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 50-90).
- 41 הודפס בפירארה שט"ז-ש"י (1556). הספר, שהוא הרצאה שיטתית בדבר עדיפות הקבלה על הפילוסופיה, פותח בהצגת המושג הפילוסופי על מהות הנפש (שער א) ועובר לביקורת חריפה עליה (שערים ב-ג) ומשם להצגת תורת הקבלה (שער ד ואילך). בטרם נדפס היה הספר נפוץ בכתב יד, ומהר"ם אלאשקר ראהו וכתב עליו מכתב תשובה, שהודפס בשו"ת מהר"ם אלאשקר, סביוניטה ש"ד, סימן קיז. שד"ל מפנה באיגרתו לדברי רש"ט, אך בהקשר צדדי (ראו שד"ל, כ"ח, ג', [לעיל הערה 11], עמ' 69). השוואת האיגרת לספר האמונות מאלפת ומצביעה על דמיון כמעט מלא ביניהם, בכל הנוגע למהות הנפש והשלכותיה על מובנה של תחיית המתים. ראו בהרחבה: א' פלג, 'ביקורתו של המקובל ר' שם טוב בן שם טוב על מושג האדם בהגות המיימונית', הרמב"ם בנבכי הסוד, דעת, 64-66 (תשס"ט), עמ' 195-217. יודגש, כי בנקודה אחת חשובה נבדלת הביקורת של שד"ל מביקורת רש"ט: בספר האמונות מודגשת מאוד הבעייתיות ההלכתית שבהעמדת קניית מושכלות כתכלית האחרונה, עד כדי שהרמב"ם הוצג כדובר אחד בפה ואחד בלב, ככך שסידר את ספר משנה תורה בעוד הוא מאמין רק בקניית המושכלות (ראו ספר האמונות, שער א, פרק א, ה"ב ומאמרו של א' פלג שם, עמ' 203). ראש דבריו של שד"ל בביקורת על כתיבת משנה תורה, ואולי כיוון שנקודה זו עומדת ביחס הפוך לכך שטשט אותה.
- 42 ראו מכתבו של נ"י הכהן-פישמן, בתוך הרואה ומבקר ספרי מחברי זמננו, אפען תקצ"ט, עמ' 30: 'האיש לוצאטי לא הוסיף מדעתו כלום רק העלה גרה דברים אשר נושנו ובעירימות עפרות הזמן התבוללו'. ראו גם רצ"ה חיות, מאמר תפארת למושה, זאלקווא ת"ר, דף ד, א; ושוב בכל כתבי מהר"ץ חיות, ירושלים תשי"ח, חלק א, עמ' תכט; שד"ל (אגרות שד"ל, חלק רביעי) [לעיל הערה 37], עמ' 578), מצטט דברים שכתב חכם אחד באיגרת לגולדנברג: 'זה לשון החסיד רש"ט ז"ל, המדברת עתה שנית מתוך גרונו של החכם שד"ל, והשוו להרואה ומבקר ספרי מחברי זמננו, שם, עמ' 37.
- 43 בויכוח על חכמת הקבלה, גוריציה 1852, עמ' 54, מתאר שד"ל את הקבלה כהתפתחות, שלילית בעיניו, מן הפילוסופיה היוונית, ובתוך דבריו הוא כותב: 'אבל האמת שהמקובלים לקחו להם דעות הפילוסופים אשר היו בימיהם, והחליפו בהם קצת חלופים, כדי להסכימם עם תורתנו ואמונתנו, וקנו אותם על ידי שינוי, ונקראו על שמם וגם אני לא אגנה אותם על מה שעשו, כי אמנם כוונתם רצויה היתה באמת! וזה כי בראותם רוב הלומדים נמשכים בימים ההם אחרי הפילוסופיאה המשובשת של הערביים, השתדלו לברר ממנה קצת דברים, ולשנות קצת מדבריה שנוי קצת, כדי לקרב גם המתפלספים אל האמונה'. שד"ל מעתיק את הדברים באיגרת ל"מ יוסט מיום כ"א בסיון תקצ"ט, אגרות שד"ל, חלק רביעי, עמ' 621, כתגובה לדברים שהביא הלה משמו של ידידו מיכאל קרייצנאך, שהעיר כי ביקורת שד"ל ניתנת להיאמר בה במידה גם על אמונת המקובלים. זו דוגמה נוספת לדרך שבה התקבלו דבריו של שד"ל אף במערב אירופה.

הביקורת של שד"ל בהקשר הכולל של משנתו הדתית, בזמן שקוראי כרם חמד נחשפו רק לדברי האיגרת הזאת.

לקוראים המשכילים של כרם חמד, היה הרמב"ם דמות נערצת המשמשת דוגמה ומופת למיזוג הראוי בין תורה וחוכמה, ובשל כך, היחס הביקורתי והמזלזל כלפיו מצד אדם המוחזק כאחד מחשובי משכילי הדור היה לדידם בלתי נתפס. כדרך שבה שימשה דמותו של הרמב"ם בספרותה של ההשכלה במערב אירופה במאה ה-18, ⁴⁴ כך – בסגנון אופייני לה – גיבשה חבורת המשכילים בגליציה את ערכיה ואת יעדיה סביב דמות הרמב"ם ומשנתו. בכרך הראשון של כרם חמד (וינה, 1833) הופיע מכתב קצר מאת שלמה יהודה רפפורט, המדריך צעיר בתחילת דרכו בהשכלה ומאיץ בו, ראש לכול, להגות בספרי הרמב"ם:

ולכן אם לעצתי תשמע, שתה נא מים טהורים בלתי אכזב הנוזל מראש צור, אשר ממנו שאבו גם ישאבו כל משכילי עם ישראל, ועד עומק מחקריו לא יבואו, הוא אדונינו מאיר חשכנו רבינו משה בר מימון נ"ע. בספריו ומאמריו תשגה תמיד, ואז תחכם. הם יקשו ערפך כברזל ומצחך כנחושה נגד כל מונע ומחריד, ולכל חצי המתלוננים תשחק; המה יושיבו את דעותיך ומדותיך על מכונן, בל תנוענה (!) ממקומן.⁴⁵

ואף את סדר הלימוד בכתבי הרמב"ם מורה שי"ר לתלמידו וסולל בפניו את הדרך המובילה אל פסגת ההר – ספר מורה נבוכים:

ודרך למודך בספריו כה יהיה. בראשיתה תלמוד בשום שכל הקדמתו הנפלאה לסדר זרעים מראשיתה עד תומה. אחרי כן תהגה בהרבה מפירושו למשניות וביחוד בהקדמתו לכל סדר וסדר. ומהם תעלה לשמונה פרקיו היקרים, ומהם לפירושו על מסכת אבות ומשנת כל ישראל, ואם יהיו כל אלה חרותים על לבך, שים מגמתך אל מורה נבוכים בדרך. כל מעייניך בו יהיו, ולא תעזבוהו עד התימך אותו.

44 ראו למשל המאסף, שנת תקמ"ו, שמעון בר"ז, 'תולדות רבינו משה בן מיימון זכרו לברכת נצח', עמ' יט-כו, לה-מו; אד"ם הכהן, שירי שפת קודש, מחברת ראשונה, וילנא תרנ"ה, עמ' 134 (נדפס לראשונה בליפסיאה תר"ב); וראו ש' פיינר, השכלה והיסטוריה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 81-84; י' פרידלנדר, 'מקומה של ההלכה בספרות ההשכלה – היחס לרמב"ם כפוסק', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ה' (תשמ"ו), עמ' 349-362 (הודפס שוב בתוך: הנ"ל, בין הלכה להשכלה, רמת גן תשס"ד, עמ' 120-137). ראו גם המקורות המצוינים שם בתחילת המאמר; וראו עוד המקורות המצוינים במאמרו של אברהם מלמד, 'מיתוס החזורים בתשובה: הרמב"ם ואריסטו', הרמב"ם בנבכי הסוד (לעיל הערה 41), עמ' 185, הערה 81.

45 כרם חמד, חלק א', וינה 1833, מכתב כ', עמ' 75-77. גם הציטוט העוקב לקוח ממכתב זה. המכתב חתום בהצנעה: 'ש', וזיהוי הכותב כשי"ר הוא על פי מ' לטריס, מכתבי עברית, וינה 1856, עמ' 140 בהערה. לדוגמה אופיינית נוספת על 'תפקידו' של הרמב"ם וספריו בעיצוב תודעת משכילי הזמן, ראו עוד שם, עמ' 27-47, מכתבו של אהרן חארין (1766-1844) על דרכו של הרמב"ם ויחסו לתורות סוד.

ומאלפים הם דברי החיתום, שבהם פוצח שי"ר בשיר והלל למורה דרכו, הרמב"ם:

אלף תודות לך רבינו משה! מדריכי ומלמדי! הגדתי לך היום הזה, כי המעט אשר אדע היום הזה רק ממך היא ומידך נתנו לך. לולא תורתך שעשועי, אז אבדתי עירום מכל מדע כרוב בני ארצינו הנדכאים.⁴⁶

זאת ועוד אחרת, ההשכלה בגליציה, מקום תפוצתו העיקרית של כרם חמד וארץ מגורי רוב הכותבים בו, התגבשה על רקע מאבק קשה עם תנועה רוחנית נוספת – החסידות.⁴⁷ כעשרים שנה קודם לכן כבר פרצו בערי גליציה מאבקים גלויים בין החסידים למשכילים.⁴⁸ דמותו של הרמב"ם עמדה במרכז מאבקים אלו, והיא שימשה עמוד המגן של המשכילים הנאבקים להצדיק את דרכם החדשה-ישנה. דוגמה טיפוסית לכך היא ספרו של יהודה לייב מיזס (1798-1831), מן המשכילים הרדיקליים בגליציה, קנאת האמת (וינה, 1828).⁴⁹ הספר מגולל שיחה דמיונית בין הרמב"ם לר' שלמה מחלם, בעל מרכבת המשנה (1717-1781), שעוסקת כולה בגנותם של החסידים. גם שלמה יהודה רפפורט, בשעה שביקש להדריך צעיר אחד בדרך הישרה – היא ההתרחקות מן החסידות – המליץ לו, ראש לכול, להגות בספרי הרמב"ם.⁵⁰ ואכן, גם מצד החסידים,

46 **כרם חמד**, חלק א (לעיל הערה 45). יצוין עוד כי בין עבודותיו החשובות ביותר של מנדל לפין מסטאנוב (1749-1826), מראשוני המשכילים בגליציה ומבאי ביתו של משה מנדלסון, נמנית מלאכת תרגומו 'ללשון המשנה' של ספר מורה נבוכים. על פי עדויות בנות-הזמן, לפין תרגם את כל שלושת חלקיו של מורה נבוכים, אך לא נדפס מתרגומו כי אם החלק הראשון, בבית הדפוס שבז'ולקייב, בשנים 1829-1833. ראו על כך בהרחבה: י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ראשון, ירושלים תשי"ב, עמ' 246-251.

47 ראו ר' מאהל, החסידות וההשכלה, מרחביה 1961, עמ' 47-77; ש' ורסס, 'החסידות בעיני ספרות ההשכלה – מן הפולמוס של משכילי גליציה, מולד, יח (תש"ך-תשכ"א), עמ' 379-391 (הודפס שוב בתוך: הנ"ל, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 91-109).

48 ראו ר' מנקין, 'החרם בלמברג בשנת 1816: רברבנות משכילית והיסטוריוגרפיה יהודית', ציון, עג (תשס"ח), עמ' 173-198.

49 על הספר וחלקים מתוכו, ראו י' פרידלנדר, במסתרי הסאטירה – פרקים בסאטירה העברית החדשה במאה הי"ט, כרך ג, רמת גן תשנ"ד, עמ' 17-144. המסגרת הספרותית של קנאת האמת לקוחה מחיבורו של אהרן וולפסון (1756-1835), 'שיחה מארץ החיים', המאסף, כרך ז' לשנים תקנ"ד-תקנ"ז (1797-1794), עמ' נג-סז, קכ-קנג, רג-רכז (הודפס שוב בתוך: י' פרידלנדר, פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה, תל אביב תש"ם, עמ' 145-200). ראו עוד מ' פלאי, "שיחה בארץ החיים" לאהרן וולפסון: הרמב"ם נחלץ לעזרת ההשכלה, הנ"ל, סוגות וסוגיות בספרות ההשכלה העברית, בני ברק 1999. חשובה לציון גם איגרתו של מיזס כתשובה למבקרים, בכורי העתים, יא (תקצ"א), עמ' 131-142 (הופיעה שוב בהרמב"ם נבוכי הסוד [לעיל הערה 41], עמ' 186-193). עליו ועל כתביו ראו עוד קלוזנר, היסטוריה, כרך שני (לעיל הערה 9), עמ' 267-282.

50 מאמר 'בר מצוה' הופיע על ידי בנו אחרי פטירתו בתוך: נחלת יהודה, א, קראקא תרכ"ח, עמ' 1-26. השוו למכתבו הנזכר לעיל בהערה 45, שבו הוא תולה את נטייתו של אחד מן הצעירים הקרובים לו אל החסידות בכך שלא שמע בקולי להגות תמיד בספרי רבינו משה ז"ל, ולרמיזות של יצחק ארטור במאמרו-מליצתו 'חסידות וחכמה' שהופיע בכרם חמד, חלק שני, וינה 1836, עמ' 138-147, ועניינו דרכו של נער צעיר מן החסידות אל ההשכלה: 'או ראיתי את ספרי שני משה, אשר קמו לנס בנו אחר משה נביאנו'. בהערות כוכביות וזהו 'שני משה' כרמב"ם ומשה מנדלסון.

ההתנגדות להשכלה ולמשכילים התבטאה אף בהרחקת ספר מורה נבוכים ובהימנעות מן העיון בו.⁵¹

ביקורתו של שד"ל על הרמב"ם הייתה אפוא פגיעה אנושה באתוס המשכילי, מתוך הבית פנימה. דבריו של שד"ל נתפסו כזהים לביקורת החסידיית על ההשכלה, הרואה בחוכמת אומות העולם לוחם באמונת ישראל ושוללת כל מגע איתה. שד"ל היושב באיטליה, חופשי מכל פולמוס ומאבק אמוני, היה רשאי לגבש את משנתו באופן עצמאי ולסלול לו דרך אמונה השוללת את הפילוסופיה, את הקבלה ואת החסידות גם יחד,⁵² אך לא זו הייתה מנת חלקם של משכילי גליציה. לדידם, הערצת הרמב"ם והפילוסופיה הייתה זהה לשלילת הקבלה והחסידות, וממילא דברי האיגרת הפכו את שד"ל ל'מתחסד'⁵³ בעיניהם.

אלא שעיון בכתבי התגובות שעוררו דברי שד"ל מצביע על תמונה מורכבת יותר, כפי שאראה להלן בפרק הבא.

ב. 'אגרות רבות מצעירי גאליציען': מכתב שד"ל מחולל סערה

כצפוי, עם הופעת הכרך השלישי של כרם חמד סערו הרוחות. אל שמואל לייב גולדנברג, עורך כתב העת, זרמו תלונות מימין ומשמאל, מ'אוהבי הנושן ושונאי כל תושיה' ומ'אוהבי החדש ושואפי המחקר'. הראשונים 'עמדו לריב ומצה כל היום לשרוף בהבל פיהם את כל איש אשר יזיד לדבר נגד כל ישן נושן', בעוד האחרונים זעמו על כל ערעור בכבודו של הרמב"ם אשר 'הוא (כפי דעתם) עמוד התוך אשר המה נשענים עליו בדעותיהם'.⁵⁴ לאור הסערה שפרצה הצטער גולדנברג על פרסום מכתבו של שד"ל והצטדק בפניו בן שיחו על חוסר הברירה שהעמיד בפניו הכותב, 'אשר השביעני להדפיס מכתבו בלי שום גרעון'.⁵⁵

בשנתיים שאחרי פרסום האיגרת הופיעו בדפוס לפחות חמישה ספרים ממחברים שונים, שהוקדשו כולם לתגובה על דבריו של שד"ל.⁵⁶ גם בכתבי העת היהודיים, בעברית

51 ראו מכתבו של שמשון בלוך ליעקב שמואל ביק, משכיל ש'ערק' לחסידות, בכרם חמד, חלק ראשון (לעיל הערה 45), עמ' 121: 'ואם לא גם אתה בעוד לפני ששה שנים, בעת החלו עיניך רק להיות כהות, ואם לא גם אז מכרת את ספר המורה, מהרת לבער את הקודש הזה מהבית, למען לא יתציב בין ספרי ההוללים אשר כעת לנגד עיניך'. ראה עוד להלן, סביב הערה 107.

52 ראו קלזונר, היסטוריה, כרך שני (לעיל הערה 9).

53 כינוי גנאי ל'חסיד' בלשונם של משכילים. ראו למשל כתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' תטז, תלא. ראו עוד להלן, הערה 149.

54 מכתב של"ג לשתדלן שלמה רוזנטל מפסט, בתוך: ש' ביכלר, שי למורה, לעיל הערה 35, עמ' 37.

55 שם. עם זאת, הוא לא נמנע מפרסום מכתבו השני של שד"ל על ראב"ע, בכרם חמד הרביעי, אלא שצירף לו הערות שוליים חתומות בכוכבית, מעשה ידי ש"ר, וראו עוד לעיל הערה 37.

56 שלושת חיבוריו של רצ"ה חיות המפורטים למעלה ולהלן, הערה 60: ספר בית און (אפען, 1839) מאת השתדלן שלמה רוזנטל מפסט. ספר קטן זה, כמפורט בהקדמה, נכתב בעיקרו כתגובה לספרו של מיכאל קרייצנר, תרי"ג (פרנקפורט, 1833-1840), אך באה בו גם תשובה לאלו שאחריהם נמשכים מצד מה, החכמים משכילים בלימודיות, ה"ה החכם מהור"ר יצחק שמואל רעגיו ואחוזת רעו החכם מהור"ר שמואל דוד ליצאטו, עמדו והרימו קולם לדבר מרורות וקשות, על אבי התעודה שר התורה, רבן של כל בני הגולה, הוא הגאון הרב רבינו משה בן מיימון ז"ל לבזות ולחרף אותו, לחלל היד תפארתו להקל

ובגרמנית, פורסמו בזו אחר זו תגובות חריפות על דבריו.⁵⁷ בסקירת התגובות השונות ניתן לזהות את שני הקולות שתיאר גולדנברג, 'אוהבי הנושן' ו'אוהבי החדש'. מן האגף המסורתי נשמעה ביקורתם החריפה של קבוצת אברכים מלכוב שכינו עצמם 'הרואים' וכבר עסקו בעבר בביקורת על כתבי המשכילים.⁵⁸ גם ר' צבי הירש קלישר (1795-1874), רבה של טורון שבפולין, פרסם מכתב תגובה חריף בעיתונו היהודי-גרמני של י"מ יוסט.⁵⁹ יוצאת דופן היא תגובתו המפורטת של ר' צבי הירש חיות (1805-1855), רבה של העיר ז'ולקייב שבגליציה, אשר כתב והדפיס שלושה קונטרסים כתגובה לביקורת שד"ל על הרמב"ם: מאמר משפט ההוראה (הודפס בז'ולקייב, 26.5.1840), הדן בביאורה של משנת עדיות; מאמר תפארת למשה (שם, 22.6.1840), המוקדש לתשובות מפורטות על השגותיו של שד"ל; ומאמר דרכי משה (שם, 25.10.1840) המדבר בשבחי הרמב"ם והתועלת שבספריו.⁶⁰

בכבודו, לזולל בחכמתו וראתו ותמימתו'. חשובה לציון תפיסתו של רוזנטל את ביקורת שד"ל בכריכה אחת עם מגמתו הרפורמית של קרייצנך, ויש בכך כדי להסביר את האמור באגרות שד"ל, חלק חמישי, פרזעמישל תרמ"ב, עמ' 634: 'קונטרס בית און בא לידי, והיום הגיעני מכתב ממחברו, המבקש ממני מחילה וסליחה, ואולי אכתוב לו אגרת שלום ואמת'. נראה שרוזנטל עמד על ההבדל בין קרייצנך לשד"ל; הספר החמישי הוא ספרם של 'הרואים', להלן הערה 58.

57 כפי שיפורט להלן; סקירה חדשותית מתמשכת על הפולמוס והמשתתפים בו הופיעה כפעם בפעם בגיליונות השנה הראשונה (1839) של השבועון היהודי-גרמני *Israelitische Annalen*, שיצא לאור על ידי י"מ יוסט בפרנקפורט. ראו על כך: ר' מיכאל, י"מ יוסט – אבי ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 131-138. לסיכום התגובות השונות לאגרת שד"ל, ראו א' חמיאל, האמת הכפולה, ירושלים תשע"ו, עמ' 128-137.

58 'הרואים' הם יעקב בודק, נחמן יצחק הכהן פישמן, אברהם מנחם מנדל מוהר ויעקב מנטש. אני מזהה את תגובותיהם לאגרת שד"ל עם קולותיהם של 'אוהבי הנושן' – על אף שאין בכך תיאור מדויק של כלל פועלם לאורך התקופה הנידונה – בשל התפקיד המסוים שנטלו על עצמם כמבקרי 'ספרי חכמי דורנו' המשכילים. באופן כללי, דמויותיהם של הארבעה עשויות לשמש אבות-טיפוס מחכימים מאין כמוםם לתהליכי ההתמשכלות של צעירי גליציה. על אודותיהם ראו לעת עתה נ' שיפריס, שלמה יהודה רפפורט, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשע"ב, עמ' 170-176. בשנת תקצ"ח הופיע בלמברג ספר הרואה ומבקר ספרי חכמי זמננו, חלק א', ובו השגות לדברי שי"ר ויש"ר במכתביהם בכריכה כרם חמד. הצנזורה אסרה את הפצת הספר וגזרה על שריפת כל עותקיו. בשי למורה (לעיל הערה 35) מופיע מכתבו של מנדל מוהר המייחל את פני שלמה רוזנטל שייטיע בעדם למנוע את שריפת הספרים. עותק מן הספר מצוי בספרייה הלאומית; החלק השני הודפס באפען תקצ"ט, ובו תגובות לשאר כתבי שי"ר ושד"ל, ובפרט לאגרת שד"ל הנידונה כאן. גם חלק זה נאסר להדפסה על ידי הצנזור ובשל כך הודפס מחוץ למדינה. ראו ש' ברנפלד, תולדות שי"ר, ברלין תרפ"ט, עמ' 98-99. הפנייה לצנזור בנוגע לספר נעשתה על ידי נאנמו של שד"ל, יהושע השיל שור, כפי שעולה ממכתבו של שד"ל אליו, אגרות שד"ל, חלק חמישי (לעיל הערה 56), עמ' 656. 'י' בודק ונ"י פישמן שלחו את מכתביהם לשד"ל בטרם פרסמום. ראו שם, עמ' 426, 429. תגובתו של שד"ל למכתביהם ניתנת לסיכום בלשונו שלו, במכתבו למדפיס ר' משה לנדא מפראג (שם, עמ' 430): 'שנים מבחורי לבוב הידועים כתבו לי השגות ותוכחות ונאצות בפלפול שוא על אגרותי ליש"ר הנדפסת בכרם חמד ג', ואמרו שאם לא אשיב להם יוציאו דבריהם לאור עולם; והשיבותים שידיפסו כרצונם, והבטחתים כי מעולם לא אצא לקראת נשק עליהם, אף אם ישפכו עלי כל חמת הרואה'. ראו עוד שם, עמ' 431, מכתב שד"ל ליה"ש על טיבו של אחד הרואים, ככל הנראה אברהם מנדל מוהר.

59 H. Kalischer, 'Maimonides und sein neuern gegner', *Israelitische Annalen*, 2(5) (1840), pp. 5-6.

60 לדיון בתגובתו של רצ"ה חיות לאגרת שד"ל, ראו א' חמיאל, הדרך הממוצעת, ירושלים תשע"א, עמ'

ממכתבי שד"ל באותם ימים ניתן ללמוד על התארגנות מסודרת להדפסת תגובה רשמית מטעם רבני האזור, וייתכן שעליה מכוון תיעוד בדבר קונטרס בשם אי כבוד שנכתב על ידי שמשון בלוך. אלא שזו לא הודפסה מעולם, ככל הנראה בשל התנגדות הצנוורה, בהשפעת ידידיו של שד"ל.⁶¹ בכתבי יד השתמרו תגובותיהם המפורטות של ר' אליקים גצל המילזאהגי (1780-1854), מן המשכילים התורניים בברודי,⁶² ושל השד"ר ר' ישראל משה חזן (1808-1862).⁶³ תגובתו של האחרון אמנם עוסקת בשאלת כתיבת המשנה – שאלת היסוד שפתחה את איגרת שד"ל – אך הכותב מייעד לו מקום לפולמוס עם איגרת שד"ל גם 'בענין האמונות והדעות'.⁶⁴

157-155. האינטנסיביות בכתבת שלושה קונטרסים אלו ובהדפסתם מתבארת יפה על רקע ניסיונותיו של ר' צבי הירש חיות באותם ימים לזכות בכתר רבנות העיר פראג, משרה שהתמודד עליה ידיו-יריבו ש"ר, עורך הצללים של כרם חמד. נראה שבקונטרסים אלו ביקש רצ"ה לבדל עצמו ממשכילי גליציה ולהציג את עמדתו השמרנית יחסית. במאמרי בכתובים, ר' צבי הירש חיות ומשכילי דורו, אני מתייחס לפרשה זו בהרחבה.

61 במכתב מיום ד' בתמוז תקצ"ח אל יהושע העשיל שור, אוצר נחמד (לעיל הערה 28), עמ' 117, כותב שד"ל: 'ועל אשר הגדת לי ידידי היקר כי מכתב... נכתב בפקודת האב"ד... ושהקונטרסי יודפס בהסכמת שני הרבנים מעיר... ומעיר... לא אתמה ולא אצטער כלל. כה עשו אבותיהם, ויותר מזה הרבה, נגד רנה"ו ורמבמ"ן, ומה היה מוצא הדבר? הנפגם בזה כבוד שני החכמים ההמה? לעת עתה לא מצאתי את כתב היד של איגרת זו, ומשכך לא נודע פתרון המחיקות שבה. דעתי נוטה, כפי שאבאר מיד, לזהות את הכותב עם שמשון בלוך, את האב"ד הפוקד עם ר' יעקב אורנשטיין (1775-1839), רבה של לבוב, ואת הרבנים המסכימים עם ר"י אורנשטיין ורצ"ה חיות. את מידת העניין שגילה ר"י אורנשטיין באיגרת שד"ל יש ללמוד ממכתבו של האחרון לשל"ג, אגרות שד"ל, חלק רביעי (לעיל הערה 37), עמ' 477, מיום ט"ו בתמוז תקצ"ח (כשבועיים לאחר כתיבת המכתב ליה"ש): '...בקרב אולי תבואך מעיר בראדי אגרת ארוכה אשר הראתה על פני חוצות נחוץ לי מאד (מפני חמת המציקים בעלי הרואה, ורבני ווארשוויא ולבוב אשר עלה עשן באפס על מה שכתבתי על הרמב"ם...)' . כן יש ללמוד זאת מהסכמתו של ר"י אורנשטיין למאמר תפארת למשה מאת רצ"ה חיות נגד איגרת שד"ל (ואלקווא ת"ר), שנכתבה ביום י' בניסן תקצ"ט. במקביל, בדברי העריכה שכתב רצ"ה חיות אחר מיטתו של שמשון בלוך (*Allgemeine Zeitung des Judentums*, 1845), (p. 702), הזכיר את מחברתו של בלוך נגד שד"ל בשם אי כבוד וציין שזו לא נדפסה בשל לשונה החריפה. מתוך כל זאת נראה כי אפשר להציע איחוד של המקורות השונים ולראות לפנינו תגובה הנכתבת על ידי שמשון בלוך בפקודת הרב אורנשטיין, שלא הודפסה לבסוף בשל איסור הצנוורה בהשפעת יה"ש, כדוגמת פועלו נגד ספרם של 'הרואים' (ראו להלן הערה 84). ר"י אורנשטיין כבר הטיל בעבר מלאכת כתיבה על אחד המשכילים, הוא מאיר לטריס, שכתב על פי עדותו (זכרון בספר, וינה 1886, עמ' 141) את ההספד פלגי מים על מות נציב גליציה, פרנץ פון-הויאר, שהודפס בלמברג בשנת תקפ"ג. אמנם בהסכמת ר"י אורנשטיין למאמר תפארת למשה הנזכר הדגיש ש'האמת כי אני לא ראיתי דברי האיש הזה [שד"ל], וזאת מה שהעתיק מעכ"ת מדבריו', אך נראה שכתב כן לאות זלזול, כדבריו הנוספים: 'ובאמת כי הוא נגד כבודו לטפל בדברים כאלו, אשר אינם כדאי להשיב עליהם', וכפי המשתמע מאיגרת שד"ל לגולדנברג, ר"י אורנשטיין ראה את דבריו, כעס עליהם ודאג להשיב עליהם בתגובה הולמת.

62 איגרת אל הרואים, כתב יד, ישיבה אוניברסיטי, ניו יורק, מס' 129 (המכון לתצלומי כתבי יד, מס' F51908). על אליקים גצל המילזאהגי ראו ג' קרסל, 'כתבי אליקים המילזאהגי', קריית ספר, יז (ת"ש), עמ' 87-94, ולאחרונה: 'מאיר, השכלה ואוטוריטה בגליציה: כתביו הגנוזים של אליקים גצל המילזאהגי', קבלה, לג (תשע"ה), עמ' 273-313.

63 וכוח הכרם והכורם, כתב יד, המוזיאון היהודי בפראג, מס' 286. על ר' ישראל משה חזן ראו י' פאור, הרב ישראל משה חזן ומשנתו, ירושלים 1977.

64 וכוח הכרם והכורם (לעיל הערה 63), סמוך לסעיף א: 'ועל השאר בכל הנוגע בענין האמונות והדעות הנה שמתני לי מקום רחב בחיבורי נצח ישראל כי שם מקומו הראוי לו, ובעזרת העוזר שם נקיף אותו

משכילי גליציה עסקו אף הם בעריכת תגובות הולמות לדבריו הקשים של שד"ל. הכרך הרביעי של כרם חמד עמד להדפס בשנת תקצ"ט, וגולדנברג מספר לכן שיהיו שיופיעו בו מכתביהם של 'שני גדולי הדור' המשיבים לדברי שד"ל ועוקרים דבריו 'ערו עד היסוד במועצות ודעת ובראיות מבוררות אשר רק לב עקש ימאן'⁶⁵ בהם.⁶⁶ כוונתו כנראה למכתביהם של נחמן קרוכמל ושלמה יהודה רפפורט, החשובים שבמשכילי גליציה. מכתבו של קרוכמל אכן פורסם בכרם חמד הרביעי, ואנו נדון בו בהרחבה להלן, ואילו מכתבו של ש"ר לא נדפס ואולי גם לא נכתב.⁶⁷

נקודת המבט של משכילי גליציה על איגרתו של שד"ל עשויה לבלבל את דעתנו, בדיוק כפי שאיגרת זו עצמה בבלבלה את דעתם שלהם. שד"ל התריס בדברים קשים ביותר על המיוחד שבין גדולי ישראל בכל הזמנים – צעד שמתבקש לראותו כמעשה כפירה והריסת יסודות התורה – אלא שעשה זאת דווקא בשמה של קנאה לאמונת ישראל! אם כן, שד"ל זה מה טיבו? הלנו הוא אם לצרינו? האם הוא אוגף את משכילי התורניים של גליציה מימין ויש למנותו עם ה'מתחסדים', או שמא אח הוא למשחיתי הדת המבקשים לקעקע חומתם של ישראל, ותחילת דרכו בדברי דיבה על אחד ממאורי העם?

מבוכה זו תתבהר על רקע אופייה של השכלת גליציה וייחודה למול ההשכלה בת המאה ה-18 במערב אירופה. כפי שתיארה פנחס לחובר בבהירות רבה,⁶⁸ השכלת גליציה צמחה מבין כותלי בית המדרש, כתופעה תורנית ואולי אף דתית. בניגוד להשכלה בגרמניה, שהייתה חלק מן ההתארגנות מחדש של הקיום היהודי לאחר התמוטטות המבנה הקהילתי הישן,⁶⁹ ומשכך הייתה זירת ההתרחשות שלה במרחב הכלל-גרמני,

כתנורו של עכנאי בטענות אלדיות (!), תוריות תלמודיות פלוסופיות אשר אין דרך לנטות ימין ושמאל או יודה או יכפור ויצא ממחיצתנו, כאשר שממו רבים ונכבדים ונגע לא יקרב באהלינו ואהל התורה והאמונה יפריח ועשה פרי למעלה כיר"א'. ספר נצח ישראל מאת ר"מ חזן לא הודפס מעולם ולא נודע מקום כתב היד, אם נכתב.

65 בנדפס: יאמן.

66 מכתב של"ג לשתדלן שלמה רוזנטל מפסט, בתוך: ש' ביכלר, שי למורה, לעיל הערה 35, עמ' 37.

67 באיגרות שד"ל בתקופה המדוברת מוזכר מכתב זה פעמים רבות, בעיקר בתכתובת עם גולדנברג, אלא שבכרם חמד ד' לא הופיע מכתב של ש"ר, פרט להערות שוליים מסומנות בכוכבית תחת מכתבו השני של שד"ל (ראו לעיל הערה 37). בתקופות מאוחרות יותר התייחס ש"ר לביקורת שד"ל בהקשרים שונים, למשל בהקדמה שכתב לספר שתי המאורות מאת משה שטיינשניידר בשנת 1847. אמנם ראוי לציין כי כעשרים שנה לאחר מכן (!) פורסם מכתב של ש"ר בכתב העת ישרון של יוסף קאבעק, מחברת שלישיית, לבוב תרי"ז, ובו קבל על מכתב שלו שפורסם במחברת שנייה, לבוב תרט"ז, הכולל דברי ביקורת חריפים ואף אישיים כלפי רצ"ה חיות. המכתב השני נכתב לאחר פטירת רצ"ה (בט"ו בחשוון תרט"ז), וש"ר הצטער על פרסום דברי הביקורת אחר מיטתו. הוא מאריך במכתבו לדבר בשבחו של רצ"ה ומקדיש כמה עמודים לחומרת הדיבור אחר המת. מעניין לעניין, הוא שב לדון בביקורתו של שד"ל על הרמב"ם, וזו לו התייחסותו המפורטת והגלויה היחידה לביקורת זו. ראו עוד הקדמתו לספר הגיון הנפש לר' אברהם בר חייה הנשיא, שיצא לאור בלייפציג תר"כ.

68 פ' לחובר, מחקרים ונסיונות, ורשה תרפ"ה, עמ' כ-לב.

69 ראו ב"צ דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשט"ו, עמ' 21-24; הנ"ל, 'הזמנים החדשים בתולדות ישראל, אבחנתם, מהותם ודמותם', ציון, יג-יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 63-105; ע' שוחט, עם חילופי תקופות, ירושלים תשכ"א, בייחוד עמ' 7-14. בניגוד לתיאור ההיסטוריוגרפי הרווח על תפקידו של משה מנדלסון ביצירת תרבות ההשכלה היהודית במערב אירופה, שוחט מציג בספרו הנ"ל את ההשכלה היהודית

הרי שהשכלת גליציה ניבטה בגבולות בית המדרש, במרחב הפנים-קהילתי היהודי. פעילי ההשכלה הראשונים בגליציה כמו ביקשו להרחיב את גבולות הדעת התורניים. אמנם הם יצאו מבין כותלי בית המדרש, אך לעולם לא עזבוהו. על בסיס הבחנה זו יש להבין גם את התפקיד השונה שבו שימשה דמותו של הרמב"ם בשני המופעים השונים של ההשכלה. בעוד אצל משכילי גרמניה במאה ה-18 מגויסת דמותו של הרמב"ם מן העבר הרחוק לצורכי עיצוב היהודי החדש, הרי שמשכילי גליציה חוסים זה מכבר בצלו של האילן הגדול בעל היד החזקה, ושמו נישא בפיהם מגרסת ינקותם. אמנם דמותו מוארת מחדש על רקע העיסוק הגובר בפילוסופיה ובמחקר האמונה, אך אין כאן אלא הרחבה 'טבעית' של הדמות המוכרת, ממשנה תורה אל מורה נבוכים. משכך, מחאתם של משכילי גליציה וזעקתם להגנת כבוד הרמב"ם יש בהן מיזוג נאה של קנאות אופיינית ליושבי בית המדרש לכבוד אחד מרבותיהם עם דאגה להמשך טיפוחו של אידיאל חדש. אלו הן פניו של המשכיל התורני, הרואה במשכיליותו התפתחות טבעית של תורת נעוריו.

נראה שזוהו שורש המבוכה אל מול איגרתו של שד"ל. שלילה בוטה של השימוש בפילוסופיה ובחוכמת העמים אמנם משתלבת יפה עם מגמות 'מתחסדות' ונראית תואמת את מאבק החסידים בשוחרי ההשכלה, אלא שיחס מזלזל כלפי הרמב"ם שב'התפלספותו היה בעוכרנו' אינו מתאים כלל לחסידים האמונים על כבוד חכמים. מבוכה זו משתקפת היטב במכתבי התגובות לאיגרת שד"ל: אלו ראו בדבריו מעשה 'התחסדות' וקינאו לכבוד דמותו של הרמב"ם המשכיל, ואלו ראו בדבריו מעשה 'הריסת הדת' וקינאו לכבוד דמותו של הרמב"ם התורני.⁷⁰

משקפת במיוחד תגובתו של ר' ישראל בודק, מן המשכילים התורניים בברודי,⁷¹ 'על דבר מתנגדי הרמב"ם ז"ל בדורנו'. אמנם דבריו הופיעו בדפוס כתשע שנים לאחר פרסום איגרת שד"ל, אך אין ספק שהם עוקבים אחריה ומגיבים עליה.⁷² בפתח דבריו

כהתפתחות טבעית מהתמוטטות המבנה הקהילתי הישן ומרחב ההזדמנויות החדש שעמד בפני יהודי מערב אירופה. ראו שם, עמ' 242-260.

70 ראו דברינו להלן על תגובותיהם של ישראל בודק ושל רנ"ק. בשתיים מן התגובות ניתן אף לעמוד על שינוי עמדת המגיב מצד לצד. נ"י הכהן פישמן, מחברת 'הרואים', ייחס תחילה לשד"ל מגמות הרסניות וכפרניות, כפי שעולה בבירור מאיגרת התגובה הפרטית ששלח לו (נדפסה אצל M. B. Shapiro, *Studies in Maimonides and His Interpreters*, Chicago 2008, pp. 1-24 הדת, בעוד מאמרו הנדפס מתייחס אל ביקורת שד"ל כנובעת מהתחסדות ומשמרנות, ובתור שכזו משיב עליה פישמן בהגנה על צדקת אמונתו של הרמב"ם. ראו הרואה ומבקר ספרי מחברי זמננו (לעיל הערה 42). עמ' 29-56. בדומה לכך התייחסותו המשתנה של רצ"ה חיות במאמר תפארת למהש (לעיל הערה 42). ובהקדמתו שנוספה לאחר מכן. ראו מאמרי 'ר' צבי הירש חיות ומשכילי דור' (בכתובים).

71 אביו של צבי הירש בודק, חתנו של ש"ר. שנת לידתו ופטירתו אינן ידועות. דמותו משתקפת ממאמר בודד שפרסם בחייו, הנידון לפנינו, ממובאות ממנו ועל אודותיו בספרות הזמן וממעט כתבי יד שנותרו ממנו. מכל אלו עולה דמותו של איש נכבד בקהילת ברודי המפורסם בחסדו ובצדקתו ומוכר כמשכיל תורני. אני מקווה בע"ה לייחד לו את הדיבור במאמר נפרד.

72 שומר ציון הנאמן, כח, אלטונא, ז' אב תר"ז, דף נו, ב; שם, כט, כ"א אב תר"ז, דף נח, א-נח, ב; שם, ל, ה' אלול תר"ז, דף ס, א-ס, ב. שני הציטוטים העוקבים לקוחים אף הם משם. בעיקרו בא מאמרו של בודק להגיב לדבריו של רזיא"ל (ר' זכריה יאללעס מלבוב, 1814-1852) בכתב העת ציון ש"ל בעריכת י"מ יוסט ומ' קרייצנאך, פרנקפורט חשוון תר"א, עמ' 25-27. מאמרו של רזיא"ל הופיע בדפוס כשנה לאחר

הוא מכנה את שד"ל: 'הדיוט אחד... איש משתגע מתחסד ומתפקד כפי אשר תבוא עליו הרוח'⁷³, ולאחר דיון בכמה שאלות הנוגעות ליחסי תורה וחוכמה במשנת הרמב"ם, הוא מציג את פרשנותו שלו למניע הרעיוני העומד מאחורי הביקורת בת-הזמן עליו. דבריו נותנים לנו תצפית נאה על דמותו של הרמב"ם בין משכילי גליציה:

כאשר השתוממתי איזה עבר רוח רעה על האנשים האלה לדבר תועה בעבדי ה' אשר נפשותם צרורות בצרור החיים זה הרבה מאות שנים, ראיתי כי מטרת הפצם להסיר מישראל ומיהודה משען ומשענה, גבור ואיש מלחמה, זקן ונשוא פנים, ולתת נערים שריהם ותעלולים ימשלו במ. ⁷⁴ וכאשר ידעו כי מעת גברה ממשלת החכמות והידיעות והיכליה אשר הי' [ו] סגורים לפנינו נפתחו לנו, ⁷⁵ ומושלי הארץ נותנים פקודתם לחנך גם נערי בני ישראל בחכמת עם ועם בלשונם, ⁷⁶ ושלא להושיב על כסאות הוראה בישראל רק אנשים המוכתרים בכתר החכמה (דאָקטאָרן). ⁷⁷

מגמתם של הפוגעים בכבוד הרמב"ם היא לא פחות מניסיון לפגוע בשלמות העם, שומרי התורה. כעת, בימים אלו, כשנפרצו החומות המבדילות בין ישראל לחוכמת העמים, נוצר פער בין חכמי התורה לבין הצעירים הנחשפים ל'חכמות וידיעות העמים', ומשענתם היחידה של חכמי ישראל היא דמויות המופת מן העבר שהשכילו למזג את תורתן עם חוכמת העמים:

ואשר הרבה מהם נקהלו על ה' ועל תורתו לעיני העם ולעיני השמש להרוס כל יסודי הדת ולהפיל חומותיה, ואין כח בחכמי התורה אשר אין להם חלק

- סדרת התגובות לאיגרת שד"ל, ועניינו ניסיון לעמדת פשרה בין מבקרי הרמב"ם למוחים עליהם. שמו של שד"ל לא נזכר במפורש בדברי רז"א, אך קשה להתעלם מהדי הפולמוס הפזורים לאורך הגיליונות הראשונים של כתב העת ציון שבו פורסם המאמר.
- 73 הבחנה טיפוסית למשכיל תורני בגליציה, העוקב אחר שד"ל והצעותיו בתיקוני מקראות מחד גיסא, ויוצא למלחמת חורמה בשוללי נבואות הנחמה מישעיהו ומטיף לאמונה פשוטה מאידך גיסא. בתמונת העולם הבינארית של משכיל גליצאי, שבה נחלק העם למתחסדים ולמתפקדים, עצמאותו האמונית והמדעית של שד"ל האיטלקי נתפסה כהפכפכות. לדיון מקיף בעמדותיו האמוניות של שד"ל, ראו חמיאל, הדרך הממוצעת (לעיל הערה 60), עמ' 317-339.
- 74 מליצה לקוחה מלשון הכתוב בישעיהו ג, 4.
- 75 כוונתו להיתר שניתן ליהודים להיכנס אל הספריות המלכותיות, בעקבות כתיבי הסובלנות שפורסמו בשנים 1781-1783. ראו מכתבו הנרגש של ישראל לנדא, שהודפס בראש ספר אגרת ארחות עולם, פראג 1793. בגליציה פורסם כתב הסובלנות בשנת 1789.
- 76 כוונתו לפקודת בתי הספר ברחבי הקיסרות האוסטרית. ראו עליהם צבי שרפשטיין, תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, א, ניו יורק תש"ה, עמ' 121-135. ראו עוד קלוזנר, היסטוריה, כרך ראשון (לעיל הערה 46), עמ' 211-223.
- 77 כוונתו לתקנת הקיסר פרנץ יוזף מ'22 בינואר 1820, שלפיה לא ייבחר כרב עיר בגליציה אלא מי שעמד בבחינות גמר בפילוסופיה ובתורת המוסר באוניברסיטה אוסטרית. ראו: A. F. Pribram, *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien*, II, Wien und Leipzig 1918, pp. 305-306. גרטנר, הרב והעיר הגדולה, ירושלים תשע"ג, עמ' 26-28.

בחכמות וידיעות העמים לעמוד בפרץ ואין לנו להשען כי אם על חכמי ישראל הגדולים בתורה ויראת ה' בדורות הראשונים, אשר הצליחו ועשו חיל גם בחכמות וידיעות המושכלות ועלו ברום מעלת זמנם, וללכת גם עתה בעקבותיהם, ואך זאת תקותנו.

זהו אפוא פשרה של ההתנגדות לרמב"ם – ניסיון לפקפק ביכולת לשלב בין תורה לחוכמה, ובשמה של קנאות דתית, כביכול, ותוך העמדת פני מאמין בתום לב, להעמיק בתודעת העם את הסתירה בין השתיים ולהרחיקם ממסורת אבות:

לזאת נועצו לב יחדיו אמרו לכו ונכחיד את הרועים האלה ונפילה את העמודים אשר הבית נכון עליהם ונתעה את המון בני ישראל לחשוב כי אי אפשר לתורה וחכמה להשתמש בכתר אחד ולא תוכל התורה לעצור כח לעמוד לפני אור החכמה וכי אלה הגדולים בתורה וחכמה בדורות הראשונים לא היתה תוכם כברם חלילה!! ומעתה לא יבצר מהם כל אשר יזמו לעשות להפריע את העם ממעשיו מעשי התורה והמצוות להיות ככל הגוים כמשפחות הארץ. אבל העולה על רוחכם היו לא תהיה הארץ תמלא דעה וברית ה' אתנו ורוחו אשר עלינו ודברו אשר שם בפינו לא ימושו מפינו ומפי זרענו ומפי זרע זרענו אמר ה' מעתה ועד עולם.

גם אל שד"ל היושב בפדובה שבאיטליה נשלחו מכתבי תגובה רבים. שנים מן 'הרואים' שלחו אליו את מכתביהם בטרם יפרסמום ברבים, והוא השיב להם בקצרה ובנימוס ואף העיר להם על שגיאות שנפלו בדבריהם, מבלי להשיב לגופם של דברים.⁷⁸ במסגרת התכתבות מתמשכת עם ידידו, יהושע השיל שור (1818-1895), לימים מן המשכילים הרדיקליים בגליציה ועורך כתב העת החלוץ, הוא ערך מכתב הבהרה ארוך ומנומק וביקש לפרסמו בכרם חמד הרביעי. לאחר שנשלחה אליו תגובה נוספת, הפעם מידידו ותיק בשם יהודה וורמן (1793-1869),⁷⁹ ואף לה השיב במכתב הבהרה על דבריו, מצא שד"ל את הבהרתו האחרונה מתאימה יותר לפרסום, וזו אכן הופיעה בכרך הרביעי של כרם חמד.⁸⁰

באיגרותיו מאותם הימים עולה דמותו של אדם הנתון בעיצומו של פולמוס ומתנהל במרץ בין אוהביו לשונאיו, משיב למבקרי ומתעודד מתומכיו. בפני גולדנברג הוא מצטדק על 'אשר הבאתי עלי קללת כל חכמי הדור ותוכחותם'⁸¹ ומתאם איתו את אופן הפרסום של הבהרתו בכרם חמד הבא.⁸² את ההיסטוריון היהודי-גרמני החשוב יצחק מרדכי יוסט (1793-1860) הוא משתף במעט ממחשבותיו באותם ימים, ואף מתלווץ

78 ראו לעיל הערה 58.

79 רב שוחר השכלה, תושב ירוסלב באותו הזמן ולימים רבה של קרסטיר ומו"ץ בפסט. עליו ראו: מ' וונדר, אנציקלופדיה לחכמי גליציה, חלק שני, ירושלים תשמ"ב, עמ' 960-961.

80 ראו תיאור הדברים במכתב שד"ל לשל"ג מיום ט"ו כסלו תקצ"ט, אגרות שד"ל, חלק רביעי (לעיל הערה 37), עמ' 560. המכתב לוורמן הודפס לבסוף בכרם חמד, מחברת רביעית (לעיל הערה 37), עמ' 287-293. המכתב ליה"ש הודפס לבסוף בכתב העת אוצר נחמד (ראו לעיל הערה 28).

81 אגרות שד"ל, חלק רביעי (לעיל הערה 37), עמ' 558.

82 שם, עמ' 560-561.

עמו על שרק בשל היותו חולק על הרמב"ם ושנאתו לכופרים, הוא רשאי לטפח קשרי ידידות עם כופר כמותו.⁸³ ממכתבו של יהושע השיל שור הוא למד על התגובה הרבנית הרשמית שעתידיה להתפרסם בדמות 'חרם' ועל ניסיונותיו של שור לפעול אצל הצנזור שימנע את הדפסתה, כמו גם את מכתבי 'הרואים' הנזכרים.⁸⁴ פועלו של שור עלה בידו, ובשל כך תגובת הרבנים ככל הנראה לא נדפסה. גם ספרם של 'הרואים' נאסר להדפסה במדינה, אך אלו התחכמו והדפיסוהו באפען, היא אובודה שבהונגריה. לאחר מכן נקנסו המחברים על הדפסת ספר אסור מחוץ לגבולות המדינה. משלל התגובות הישירות על דברי שד"ל אנו שומעים את קולם של המוחים, אלו מימין ואלו משמאל, אך נעדר קולם של המברכים. אלו הם מתנגדי השכלה שזכו עתה לקבל אישור מובהק לטענותיהם, מפי לא אחר מאשר אחד מחשובי המשכילים. במסגרת ההתכתבות ביניהם שיתף שד"ל את גולדנברג בחששו שמא תגובתו של ש"ר לדבריו, העתידי להתפרסם בכרם חמד הרביעי, תכלול דברים חריפים עליו, בשל רצונו של זה לרצות את פני החסידים הרודפים אותו בעירו. גולדנברג הציג את המכתב בפני ש"ר, והלה מיהר להשיב לשד"ל במכתב משלו. אלו דבריו:

לא אתרצה אל המתחסדים כאשר אהיה למגן בעד הראב"ע ורמב"ם ז"ל. ונהפוך הוא. הם שמחו וישמחו על מלחמתך נגדם כעל מוצא שלל רב. על הראב"ע דברו גם מלפנים נאצות בלי מעצור, אך על הרמב"ם נשמרו עד כה מדבר בחוצות, ועתה באו להם דברך כפחם לגחלים. ומה אומר אשר יומרו עוד למזמה ולשוא? יתפארו עתה בראש הומיות כי גם המשכילים, ואני ואתה וכל היודעים לדבר בלשון מובנת כאיש אחד יחשבו למו, יורו עתה את אשר ידעו הם מאז ומקדם. רק בהבדל כי הם ידעו ונשמרו מדרכי המתפלספים, ויברחו מכל לשון זרה וספר

83 שם, עמ' 599: 'ועתה ידידי החכם היקר אברך את ה' שלא עשני מחזיק בדרכי הרמב"ם אשר הורנו כי כשנתקלקל לאדם יסוד מה"ג יסודות (אשר בדה מלבו) הרי יצא מן הכלל ומצוה לשנאו ולאבדו. והנה אתה בספרך הראית עצמך רציאנאליסט, ובלתי מאמין בנבואה מן השמיים, ואני אם ח"ו הייתי פילוסוף כהרמב"ם, הייתי מחויב לשנאו אותך, ולהשתדל לאבד אותך, חלילה! אבל אני אינני פילוסוף כהרמב"ם, אבל אני יהודי כר' מאיר שהיה אוהב את אלישע, וק"ו בן בנו של ק"ו אתה החכם היקר, הדורש טוב לעמך ומרים קרן ישראל בין העמים, הלא אני וכל ישראל חייבים בכבודך ובהבתך אחינו אתה, אחינו אתה'. דברים אלו מעניינים מעבר לערכם האפיוודי: בתחילת התכתבותם של שד"ל וש"ר, בשנת תקצ"א, לא חסך שד"ל במילים חריפות מאוד על יוסט, דווקא בשל כפירתו. כך, למשל, באגרות שד"ל, חלק שני, פרזעמישל תרמ"ב, עמ' 176: 'על אודות החכם הכופר יאסט, באמת חרה אפי בו, ודמי ההולך בעורקי לאט כמי השלוח ירתח בקרבי כדוד נפוח מדי דברי באיש אשר כזה. הזה האיש הדורש טוב לעמו? איש הכותב בלשון ההמונ באזני כל העם למאיש ועד אשה, ומדבר סרה על נביאי ה' ועל קדושו, ואוחז בעמודי התוך אשר בית ה' נכון עליהם, להפילם ארצה לעיני השמש: הכזה יהיה חכם אבחרהו?' ועמ' 178: 'שנאתי מאסתי את יאסט, וכל עוד נשמתי בי ולב טהור לא יזח מקרבי, אשנאו ואשנאוהו, וזה אמנם לא על מחשבותיו אשר חשב, אבל על דבריו אשר כתב. אהבתי את בני עמי ואהבתי את האדם, והאמנתי כי אין אויב ואין רודף למין האדם בכללו, כאדם המתאמץ להרוס יסודות האמונה אשר בלעדיה איש את רעהו חיים בלעו'. דווקא ש"ר הוא שהטיף לשד"ל באיגרותיו באותם ימים לנהוג בסובלנות כלפי השונים ממנו בדעותיהם. ראו על כך מאמרו של רפאל מאהלר, 'סבלנות וחופש דעות בישראל: פולמוס ש"ר ושד"ל', אורולוגין, א (1950), עמ' 85-94; ראה עוד ש' ורסס, 'באספקלריה הכפולה' (לעיל הערה 37), עמ' צג.

84 מכתב שד"ל ליה"ש (לעיל הערה 28); וראו עוד אגרות שד"ל, חלק חמישי (לעיל הערה 56), עמ' 656.

כתוב בחכמה, והמשכילים יחרפו את אנשי בריתם בפייהם, ובכל זה יעשו כמוהם גם עתה וילמדו את בניהם חכמות ולשונות למען היותם עוד למכשול לבית ישראל – זה דרכם כסל למו.⁸⁵

כאמור, דמותו של הרמב"ם שימשה מקור השראה רב-עוצמה לדרכם של המשכילים. בניגוד לגיבורי עבר אחרים ששימשו מופת למשכילי הזמן, דמותו של הרמב"ם הייתה קונצנזוסיאלית ולא ניתן היה לפקפק בסמכותו. אי-הסכמה עם דרכו הפילוסופית של הרמב"ם אמנם הייתה גם הייתה, אבל זו הייתה בשתיקה ותוך שמירה מלאה על כבודו. מתיאורו של ש"י נראה שאיגרתו של שד"ל שינתה את פני הדברים. מתנגדי המשכילים יכלו מעתה לערער גם את יסודות עמוד המגן הגדול שנשענו עליו, הלוא הוא הרמב"ם, לאחר שגם אחד מחשובי המשכילים בעצמו העלה את הביקורת החריפה על דל שפתיו. נראה שאלו הם הקולות המתוארים גם במכתבו של נחמן יצחק הכהן פישמן, אחד מארבעת 'הרואים':

ונערי בני ישרון אשר לא ידעו ולא יבינו, ידמו בנפשם כי מבטנו יצאו הדברים, וחדשים המה כנתינתן מסיני, ויהללו בשערים מעשי, ויספרו ברינה גדולתו וחכמתו כאשר ראיתי אגרות רבות מצעירי גאליציען, יספרו בשבח המחבר, כי חשף זרוע עוז לברר שגיונות הרמב"ם ז"ל...⁸⁶

הד לביקורת חסידית אנטי-רמב"מית באותם ימים, הנראית כעוקבת אחר דברי שד"ל באיגרתו, ניתן למצוא בספרו המאלף של ר' נתן מנמירוב (1780-1844), תלמידו הגדול של ר' נחמן מברסלב (1772-1810). ר' נתן סירר בימים אלו בגליציה ונחשף מקרוב לספרות משכיליה. את רשמיו ותובנותיו מאלו העלה על הכתב בחיבור קנאת ה' צב-אות (למברג, תר"ם לערך). ספר זה הוא כתב פולמוס חריף נגד השכלת הזמן, ובין שורותיו ניכרת התמצאות רחבה בספריה ובכתבי העת שלה. בין שאר חיבורי המשכילים שהוא מזכיר לגנאי מופיע גם כרם חמד, שאותו הוא מכנה 'קרבן חומר' ומפרש את הכינוי בדרשנות ארוכה. רוב החיבור מוקדש להתפלמסות עם הישענות המשכילים על דמותו

85 אגרות ש"י, מחברת שנייה, פרזעמישל תרמ"ו, מכתב י"ב, עמ' 104.

86 הרואה ומבקר ספרי חכמי זמננו (לעיל הערה 58), עמ' 30-31. מעניין לציין כי שד"ל עצמו תמה על הסתירה שבתלונות השונות שהגיעוהו מגליציה, ובמכתבו לגולדנברג (אגרות שד"ל, חלק חמישי [לעיל הערה 56], עמ' 579) הוא כותב: 'רק ענין אחד מצאתי במכתבך ובמכתב החכם ש"י, שלא נתחוויר לי, והוא כי הנה אתה אומר אלי כי אני נתתי חרב ביד מתנגדי המשכילים, להרוג אותם, ולכנותם בשם מינים וכו', וזה באמרם שהמה לוחמים בעד יקרת תפארת ישראל הרמב"ם ז"ל; ומוהר"ר ש"י אומר בהפך כי המתחסדים שמחו וישמחו על מלחמתי נגד הרמב"ם והראב"ע כמוצא שלל רב, עכ"ל. והנה זה מקום הצריך עיון גדול, והנראה לעניות דעתי מכל זה הוא שאין אני בקי באנשי ארצך, ואין תהלוכותיהם מובנות לי כלל, ולפיכך לבי אומר לי כי ראוי לי להפרד בשלום מכל אנשי פולין (וזולתי מתי מספר יחידי סגולה), כי רואה אנכי שאין לי עמהם רק להג הרבה ויגיעת בשר ואבוד זמן, בלי שום תועלת לא לי ולא להם ולא לאחרים, כי אני אינני מבין אותם, והם אינם מבינים אותי; ואני מרגיש בעצמי כי לא לכך נוצרתי לבלות ימי חיי בויוחמים אשר לא לעזר ולא להועיל'. שד"ל צדק מאוד: הוא לא הבין אל נכון את היחס בין שני המחנות, השמרנים המוחים על כבוד הרמב"ם מול החסידים השמחים לאיד המשכילים ופוחתים חרצובות לשונם גם על הרמב"ם.

של הרמב"ם, והוא עושה זאת באמצעות ערעור על הסמכות ועל הכשרות של הרמב"ם ושל אמונותיו.⁸⁷ כך, למשל, הוא כותב:

ואלו הארורים הכופרים שבדורות האלו, שמו כל יסודתם על משענת קנה הרצון שבספר הזה [מורה נבוכים] וכיוצא בו, אשר כבר רוב חכמי ישראל ככולם בכל דור ודור געלו ומאסו בהם.

ר' נתן מאריך ומצטט מחיבורי המקובלים – עבודת הקודש לר' מאיר בן גבאי, ספר האמונות לר' שם טוב בן שם טוב ורבים אחרים – את ביקורתם על משנתו האמונית של הרמב"ם. את שתיקת האחרים על ספר מורה נבוכים הוא מבאר כנובעת מתוך הערכה לפועלו של הרמב"ם בהלכה.

זמן כתיבתו המדויק של החיבור קנאת ה' צב-אות אינו ידוע, אך ניתן לכוונו בקירוב רב. לקראת סופו כותב ר' נתן: 'שוב ראיתי תועבות גדולות זה סמוך שהדפיסו המגלחי זקן הפורקי עול קרח'⁸⁸ מתעה נקרא ארי נוהם, כשמו כן הוא ארי נוהם ודוב שכול כן הוא, כי הוא מועד להזיק וכל דבריו הרעים והמרים להטיל כפירות גדולות על כל ספרי הקבלה...! ארי נוהם, ספרו של ר' יהודה אריה ממודינה (1571-1648) על תולדות תורת הקבלה, הופיע בלייפציג ב-1840, והוא מתואר אצל ר' נתן כספר שיצא לאור זה עתה. הדבר מסייע לנו לראות בפולמוסו החרף עם מורה נבוכים לרמב"ם הד נוסף לסערת האיגרת.⁸⁹

אם כן, נוכל לסכם את התגובות השונות למקרא דברי שד"ל ולזהות ארבע תגובות טיפוסיות – שתיים מן המחנה השמרני, הלא-משכילי, ושתיים ממחנה המשכילים. שלוש מתוכן נשמעות עובר לפרסום דברי שד"ל ומשקפות הלכי מחשבה בני-הזמן, ואחת בחלוף דור. מן המחנה השמרני נשמע קולם של המוחים לכבוד הרמב"ם מחד גיסא (תשובת הרבנים, 'הרואים', תגובת רצ"ה קלישר), ושל השמחים לאיד המשכילים ולערעור כבוד תפארתם מאידך גיסא ('המתחסדים' בתיאורו של שי"ר, 'צעירי גאליציען' בתיאורו של פישמן, והד העולה מדברי ר' נתן מנמירוב). ממחנה המשכילים נשמע קול גדול מן העבר האחד, זעקת הנלחמים להגן על כבוד מורה דרכם ולהשיב את עטרת החוכמה והפילוסופיה לתפארתה (תגובות רנ"ק ושי"ר), ומנגד, אט-אט בוקע ועולה

87 על החיבור קנאת ה' צב-אות ראו: ג' שלום, קונטרס אלה שמות, ירושלים תרפ"ח, עמ' 32; רנ"צ קעניג, נוה צדיקים, בני ברק תשכ"ט, עמ' קעז-קפ; מנדל פייקאז, 'חסידות ברסלב: פרקים בחיי מחוללה ובכתביה', ירושלים תשנ"ו, עמ' 197-202; ד' אסף, ברסלב ביבליוגרפיה מוערת, ירושלים תש"ס, עמ' 16, סימן 13. ראו עוד ש' פיינר, 'אויבי ההשכלה: האמונה הדתית והפולמוס האנטי-משכילי של ר' נתן מנמירוב', הנ"ל, מלחמת תרבות, ירושלים תש"ע, עמ' 95-128.

88 לאורך החיבור מסרס ר' נתן את המילה 'כרך' וכותב 'קרח'.

89 חשוב לציין כי אין זה המקום היחיד בכתבי ר' נתן העוסק בביקורת חריפה על עיסוקו של הרמב"ם בפילוסופיה. רבו, ר' נחמן מברסלב, דיבר עם חסידיו שוב ושוב בגנות ספר מורה נבוכים, והיה בכך חריג אף מסגנונם של שאר מנהיגי החסידות. ראו צ"מ רבינוביץ, 'יחס הקבלה והחסידות אל הרמב"ם', רבנו משה בן מימון, בעריכת י"ל מיימון, ירושלים תרצ"ה, עמ' רעט-רפו. עם זאת, האריכות הרבה בספר קנאת ה' צב-אות וההתייחסות המפורטת לביקורת ולמקובלים הראשונים שעסקו בה מצביעות על זיקה בין כתיבתו של ר' נתן לפולמוס המתקיים בימים אלו בגליציה.

קול הקולטים דברי שד"ל אל קרבם, וצומחת השכלה לא-פילוסופית או, לחלופין, לא רמב"מית. גילוייה הפומביים של האחרונה יישמעו בדור הבא של משכילי גליציה ומזרח אירופה בכלל, בכתיבה של יהושע השיל שור, אברהם קרוכמל,⁹⁰ פרץ סמולנסקין⁹¹ ומיכה יוסף ברדיצ'בסקי.⁹²

זהו אפוא הרקע למעורבותו הפומבית היחידה של רנ"ק בהוויה הספרותית של דורו. איגרת שד"ל, המבקרת בגלוי ובמיילים חריפות את משנתו הפילוסופית של הרמב"ם, הכריחה את רנ"ק לוותר על צנעתו ולהשמיע את קולו ברבים. בפרק הבא אבקש לתאר את קורות חייו ומשנתו של רנ"ק ולבוא מתוכם אל האיגרת הנידונה, באופן שיבהיר את מגמת כתיבתה.

ג. 'בלי משוא פנים נדבר משפטים את ידידנו': תגובת רנ"ק לשד"ל

ר' נחמן הכהן קרוכמל⁹³ נולד בברודי ב־ז' באדר תקמ"ה (17.2.1785), לאביו ר' שלום הכהן קרוכמלניק, סוחר אריגים מקומי שהוזמן לברלין מדי פעם לרגל מסחרו. כותבי תולדותיו מציינים מפגש בין האב, ר' שלום, לבין משה מנדלסון (1729-1786), מתוך ניסיון לזהות את ניצני חשיפתו של נחמן הבן להשכלת הזמן,⁹⁴ אך נראה שילדותו של רנ"ק עברה עליו בברודי במסגרת חינוך מסורתי בבית המדרש המקומי, בלימוד ש"ס

90 שני האחרונים השתתפו יחד בעריכת כתב העת החלוץ שהופיע בלבוב בשנים 1852-1889 וכתבו את רוב תכניו. החלוץ התאפיין בקו ביקורתי רדיקלי כלפי רבני פולין, ובייחוד כלפי 'הרבנים הממוצעים', דהיינו הרבנים המשכילים. בין היתר נכתבו בו ביקורות חריפות על המשנה והתלמוד, על דמותו של רבי יהודה הנשיא ועל הרמב"ם. על יהושע השיל שור ומערכת יחסיו עם שד"ל, ראו ע' שפיזנהנדר, 'יהושע השיל שור ופעלו', מאמרים: יהושע השיל שור, בעריכת הנ"ל, ירושלים 1972, עמ' 7-37; ח' כהן, 'יהושע השיל שור בעל החלוץ וההשכלה הרדיקלית, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, תל אביב 2003, עמ' 51-52, 84-89. על אברהם קרוכמל, בנו של רנ"ק, והשפעת ביקורת שד"ל עליו, ראו ספרו **דעת א-להים בארץ**, לבוב תרכ"ג.

91 ראו פ' סמולנסקין, מאמרים, ב, ירושלים תרפ"ה, עמ' 36-45; וראה עוד נ' סוקולוב, 'הח' פרץ סמאלענסקין נ"ע', האסיף, ב (תרמ"ו), עמ' 43-45; י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך חמישי, ירושלים תש"ט, עמ' 101-120.

92 ראו לעיל הערה 36; וראו עוד: א' הולצמן, אל הקרע שבלב, ירושלים תשנ"ו, עמ' 234, הערה 5, ועמ' 258-259.

93 תולדותיו נכתבו לראשונה בידי המשורר והמו"ל מאיר לטריס, 'תולדות הרב החכם החוקר המהולל מו"ה נחמן הכהן קראחמאל', המאסף לשנת תקמ"ד, וינה תרכ"ב, עמ' צג-קיד (הודפס שוב בתוך מורה נבוכי הזמן, לבוב 1863; ובתוך ספרו של לטריס, זכרון בספר, וינה תרכ"ט, עמ' 34-75 [להלן: לטריס, זכרון]). אלו חזרו ונכתבו באריכות רבה וממבט ביקורתי במבואו של שמעון רבידוביץ לכתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' 17-98, ושוב בתמציתיות במבואו של יהודע עמיר למורה נבוכי הזמן שבמהדורתו, ירושלים תשע"א, עמ' 11-18 [להלן: עמיר, מורה]. ראו עוד י' קלוזנר, היסטוריה, כרך שני (לעיל הערה 9), עמ' 148-214.

94 לטריס, זכרון (לעיל הערה 93), עמ' 37-38; רבידוביץ במבוא לכתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' 19. ש' כשטר, 5, *Studies in Judaism*, London 1896, ראה בתייעוד הזה את מקור הערצתו של רנ"ק למנדלסון, וקלוזנר, היסטוריה, כרך שני (לעיל הערה 9), עמ' 151, אף הוסיף מדעתו על שלום קרוכמלניק ש'בודאי סיפר בביתו על גדולתו של מנדלסון, מה שהשפיע על נחמן, בנו של ר' שלום'. כפי שהעיר רבידוביץ (כתבי רנ"ק), לא ניכרת כל השפעה יתירה, לא כל שכן הערצה, של מנדלסון אצל רנ"ק, ובאופן כללי אעיר כי יש להתייחס בוזהירות אל רשימותיו של לטריס, הכתובות במליציות רבה ומתוך מגמת

ופוסקים. אמו של רנ"ק אף שילמה את הקנס שהוטל על משפחות יהודיות שסירבו להכניס את בניהן אל בתי הספר הרשמיים שהוקמו בחוק הממשלה.⁹⁵ נראה שבילדותו היה ידוע למשכילי העיר, בהם מזכיר הקהל בברודי, המשורר דב בער גינצבורג (1776-1811), אך קשר ישיר הכולל חילופי מכתבים לא התקיים ביניהם עד שנות בגרותו.⁹⁶

בהיותו כבן 14 או 16⁹⁷ נשא הנער נחמן קרוכמל לאישה את שרה, בתו של ר' שמריהו הברמן, מגבירי העיר ז'ולקייב, ובעקבות נישואיו עבר לגור בה. המעבר לז'ולקייב והשהות בה בשנות נישואיו הראשונות, שבהן היה סמוך על שולחן חותנו, הביאו תקופה חדשה על הנער. הוא התיידד עם ר' ברוך צבי נייא, מורה בבית הספר ה'נורמלי' בז'ולקייב, שהחזיק בביתו ספרייה עשירה, 'בית אוצר ספרים רבים ונכבדים', ובה 'שאב כל היום מים טהורים בששון לרוות נפשו הצמאה'.⁹⁸ בביתו של זה החל קרוכמל בלימודי פילוסופיה באופן שיטתי. זמן רב הגה בספר מורה נבוכים ובמפרשי, ובמקביל השתלם בספריהם של הפילוסופים החדשים: שפינוזה, שלמה מיימון, קאנט, לסינג, פיסטה, שלינג והגל.⁹⁹

האדרה ועיצוב אסתטי. נדמה שבאשר לדמות שלום קרוכמלניק יש לראות דווקא את בנו האחר, אברהם קרוכמל, כמייצג אותנטי, וראו בהערה הבאה.

95 **כתבי רנ"ק** (לעיל הערה 2), עמ' 24; קלוזנר, היסטוריה, כרך שני (לעיל הערה 9), עמ' 153. על בתי הספר הממשלתיים, ראו שרפשטיין (לעיל הערה 76). על פי צו הסובלנות משנת 1789, חויבו היהודים להקים בתי ספר רשמיים – בקהילות קטנות בתי ספר 'טריוויאליים', בקהילות גדולות בתי ספר 'נורמליים', ובלבוב ובברודי בתי ספר 'ראשיים'. נאמן לדמות האב ששרטט, פרש קלוזנר את תשלום הקנס ומניעת הילד מבית הספר 'מפני הבושה בפני האדוקים'. אין כל יסוד לדברים אלו, וראו תיאורו של לטריס, זכרון (לעיל הערה 93), עמ' 74, את אחי רנ"ק, אברהם: 'כי אברהם היה ירא ה', במצוותיו חפץ מאד על דרך תופשי תורה וחסידי עמנו בימים הקדמונים, ומדאגה מדבר, פן יטה אשורו כמעט קט מני אורח דת ישראל ותורת אלקים, מאנה לנגוע נפשו בחכמת העמים וידיעות זרות', והיה אברהם זה 'נאנח תמיד על אחיו בבואו בצל קורתו, על בחרו בדרך החקירה, ועל קשרו בקשר אמין את התורה והחכמה יחד'. נראה שרנ"ק הוא שסטח מן החינוך שהעניק להם אביהם.

96 **זכרון** (לעיל הערה 93), עמ' 40, מספר כי ראה ביד רנ"ק את איגרותיו השלוחות לו, ואלו נכתבו מן הסתם לאחר שנת 1800 לערך, כאשר רחק מעיר מולדתו והתיישב בז'ולקייב. רבידוביץ במבוא ל**כתבי רנ"ק** (לעיל הערה 2), עמ' 22, רואה את קרבת רנ"ק בילדותו לגינצבורג ולמנדל לפין (1749-1826) ככזו ש'השפיעה השפעה יתירה על נחמן הנער', אך אין בידינו ידיעה של ממש באשר לטיב היחסים ביניהם באותם ימים, ואין מקום להפריז בהם בהתחשב בגילו של רנ"ק בנישואיו ובעויבתו את ברודי. נוסף על כך נראה שמנדל לפין לא ישב בברודי לפני 1806, אז ישב רנ"ק זה מכבר בז'ולקייב. ראו י' קלוזנר, היסטוריה, כרך ראשון (לעיל הערה 46), עמ' 237. נראה שבבגרותו היה רנ"ק ידוע ללפין (ראו להלן הערה 124), אך כהיכרות מאוחרת בלבד. דברי רבידוביץ אלו הם חלק מניסיונותיו לתאר את הגורמים להשכלתו של רנ"ק, ואולם כפי שאבקש לתאר בהמשך דברי, ממשנתו של רנ"ק ומאורחותיו בשנות בגרותו, נראה דווקא כי תהליך השכלתו לא החל בטרם התיישב בז'ולקייב.

97 רבידוביץ במבוא ל**כתבי רנ"ק** (לעיל הערה 2), עמ' 24, פירט רישומים שונים באשר לגיל נישואיו של רנ"ק, בין 13 ל-16. בדרך כלל אין איש מיהודי גליציה במאה ה-19 ידוע אל נכון את שנת לידתו.

98 **זכרון** (לעיל הערה 93), עמ' 42; ש"ר, **כרם חמד**, מחברת שישיית, פראג 1841, מכתב ג/2, עמ' 44. ראו גם מכתב אחיינו של ברוך צבי נייא, שמשון בלוך, בפתח ספרו **שבילי עולם**, חלק א, זאלקווא תקפ"ב, שאותו הקדיש לרנ"ק.

99 **זכרון** (לעיל הערה 93), עמ' 43; ש"ר, **כרם חמד**, מחברת שישיית (לעיל הערה 98), עמ' 47; מהתכתבות מאוחרת בין שמשון בלוך ליעקב שמואל ביק נראה כי היו השניים, בחברת ש"ר, עוסקים

בבואו לתאר את התהליך הנפשי שעבר צעיר כנחמן קרוכמל, בשעה שהלך אחר נטיית לבו ועסק בחוכמות חיצוניות, כתב שלמה יהודה רפפורט, ידידו של רנ"ק, בלשון מליצית:

...בארצות הצפון עוד היום, ואף כי לפני שלשים וארבעים שנה, אין מורה ואין מנהל ואין מחזיק ביד איש יהודי החפץ למלא ידו באיזה יתרון, ולדעת מאומה יותר מאשר גודל עליו. מי הרוצה ללכת במסלה חדשה, הוא ולא אחר בעבורו יפנה אותה אליו. ועוד אחרי ימצאנה, כמה צורי מכשול מכל צד, כמה מניעות ממכירים וקרובים אשר יבהילוהו מדרכו. ובאו דודו ומסרפו להוציא כל ספרי מדע מן הבית, ואמרו לו: העוד עמך? ואמר: אפס. ואמרו: הס כי לא להזכיר,¹⁰⁰ פן נשרוף אותך ואותם באש, ואם לא אנחנו, הלא ידעת כי יש מתחסדים בארץ ובעיר, ושרצו הצפרדעים בכל בית ובכל חדר. אלה הנחשים השרפים השורפים בהבלי פיהם ובגפרית אשר בשפתם וגם בידיהם את שם כל משכיל וגם את ביתו, כאשר שמענו רבות לצרותינו ולבשתנו. ולרוב אם גם לבו כלב הארי המס ימס. ולכן עוד עד היום ימעטו שם המשכילים הישרים, רק האיש אשר נשמת שדי תניעהו ותאמצהו נגד כל מונע ומחריד, וכזה היה גבר המצוין הלזה.¹⁰¹

מבעד למליצות ניבט תיאור היסטורי מדויק. בתחילת המאה ה-19 כבר פשטה החסידות ברוב קהילות גליציה המזרחית,¹⁰² וזו התעצבה על רקע ההתנגדות למגמות ההשכלה

הרבה בספריו של קאנט. ראו כרם חמד, מחברת ראשונה (לעיל הערה 45), עמ' 109. לימים ירבו חוקרי משנת רנ"ק לדון במידת זיקתו לפילוסופיה של הגל. ראו בהרחבה רבידוביץ במבוא לכתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' 160-201; ש' טוב, 'תורת הגל במשנת ר' נחמן קרוכמל', בתוך (חסר שם עורך): מחקרים בתולדות הספרות העברית, תל אביב תשי"ד, עמ' 11-63. באופן כללי, המחקר על משנת רנ"ק מתמקד בעיקר בהיבטים ההיסטוריוסופיים שלה ופחות בהיבטיה האמוניים-דתיים. בניגוד מובהק למגמת הכתיבה של רנ"ק. יוצאים מן הכלל בעניין זה הם מחקריהם החשובים של אליעזר שבייד ויהודיע עמיר, ראו ביבליוגרפיה נבחרת אצל עמיר, מורה, עמ' 41-44. יש לזכור כי מורה נבוכי הזמן כפי שמופיע לפנינו הוא מעשה מרכבה מאסופת כתביו של רנ"ק, ואין בו משום תשקיף מדויק של היצירה כפי שראה אותה רנ"ק. גם ממשקל הפרקים העוסקים בבירור קדמות ספרי הקודש (שער י"א – חקר אבות), בגדרי תורה שבעל פה (שער י"ג – אם למסורת) ובדרכי האגדה (שער י"ד – האגדה ובעלי האגדה), ניתן לעמוד על מגמתו העיקרית של כתיבת החיבור – ליתן מענה אמוני-מדעי לשאלות בוערות בנות-הזמן. בהמשך דברי אני מבקש לתרום מעט להשלמת חסר זה בחקר משנת רנ"ק.

100 המליצה כולה לקוחה מלשון הכתוב בעמוס ו, 10: 'וְנִשְׂאוּ דוֹדוֹ וּמְסַרְפוּ לְהוֹצִיא עֲצָמִים מִן הַבַּיִת וְאָמַר לְאִשֶּׁר בְּיַרְכְּתֵי הַבַּיִת הָעוֹד עִמָּךְ וְאָמַר אָפֶס וְאָמַר הֵס כִּי לֹא לְהִזְכִּיר בְּשֵׁם ה'". על פי הפרשנות המשוערת, 'מסרפו' הוא דודו, אחי אמו.

101 ש"ר, כרם חמד, מחברת שישית (לעיל הערה 98), עמ' 44-45. ראו ש' ורסס, 'המשכיל היהודי כאיש צעיר', הקיפה עמי – ספרות ההשכלה בעידן המודרניזציה, בעריכת הנ"ל, ירושלים תשס"א, עמ' 67-114; ראו המעשה המתואר בשו"ת טוב טעם ודעת, מהדורה רביעאה, כרך ו, חלק שני, מכון חכמת שלמה, ירושלים תשס"ג, עמ' תקד-תקו; פ"ה וועטשטיין, חליפת מכתבים, קראקא תר"ס, עמ' 3.

102 על פי נ"מ גלבר (תולדות יהודי ז'ולקוב, ספר ז'ולקוב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 135), בז'ולקייב עצמה אין עדויות להתפשטותה של החסידות בשנות צעירותו של רנ"ק. כן יש לציין את העובדה שרבי העיר באותם ימים – ר' משה צבי הירש מייזליש (עד שנת 1801), ר' יעקב משולם אורנשטיין (עד שנת 1805), ר' יוסף יוזפא שטרן (נפטר בשנת 1827 וכיהן כראב"ד וכרב בלתי רשמי עד מינויו של הרב הבא) ור' יצחק

שהתפתחו בעידוד השלטונות. בעקבות המאבק הגלוי בין החסידים למשכילים, התחדדה ההסתייגות מן ההשכלה גם בקרב האוכלוסייה הלא-חסידי. משכך, קשר אדוק עם מורה בבית הספר הנורמלי, שממנו הדירו רוב יהודי ז'ולקייב את רגלי ילדיהם, ולימוד ממושך בצל ספרייתו ה'חיצונית' נתפסו כעמדה לעומתית מצד האברך הצעיר.

לאחר כעשר שנות לימוד מאומץ חלה רנ"ק ונזקק לדרוש ברופאים. בשנת תקס"ח (1808) העתיק את מושבו לעיר הגדולה, לבוב, ושהה בה שנים אחדות. בשנים אלו החלה דמותו נחשפת לרבים, וקבוצה מצעירי לבוב התלקטה סביבו לקנות דעת וחוכמה. אחדים מהם נודעו לימים כבולטים שבין ראשוני המשכילים בגליציה: שלמה יהודה רפפורט (1790-1867), שמשון בלוך, מחבר הספר הגיאוגרפי שבילי עולם,¹⁰³ ויצחק ארט (1792-1851). מכאן ועד סוף ימיו ישמש ביתו של רנ"ק אבן שואבת ובית ועד לכל צעיר שוחר חוכמה ודמותו תשמש השראה לדור הראשון והשני של משכילי גליציה. בתום תקופת המרפא בלבוב שב רנ"ק לז'ולקייב, אך מעולם לא שבה בריאותו לאיתנה.¹⁰⁴ את מראהו בחזרתו לז'ולקייב מתאר מאיר לטריס (1800-1871): 'פניו נפלו מרוב הגות לבו וחקרי נפשו, ובשרו כחש משמן, ומראהו כצל נטוי בהתהלכו פעם בחוץ וברחובות לשאוף רוח'.¹⁰⁵ בין יהודי ז'ולקייב, אשר זכרו את האיש ואת עיסוקו בחוכמות חיצוניות, היו שראו בחוליו ובחולשתו של רנ"ק אות למדת הדין שפגעה בו: 'ויהי למשל ליושבי העיר הפתאים באמרם: כי הקליפה אחזה בו, ורוח רעה מבעתו ולא ירפנו, ויענהו בחקרי אל נכר, לכן יתהלך תמס וכל צלם א-להים סר מפניו'.

לטריס – שוחר ההשכלה ומבאי ביתו של רנ"ק – המביא את הדברים הללו, מפטיר אחריהם וחותם בנימת צער: 'כאלה דברי רוח שמעתי למרבה מפי אנשי עירי חסרי התבונה בימי נעורי'.

ואולם, לצד שקידתו בלימודיו הפרטיים ובהוראה לא-פורמלית לתלמידים מזדמנים, תקופת ז'ולקייב השנייה בחייו של רנ"ק מתאפיינת גם בהחלטתו לצאת מגבולות עיונו ולעסוק בצורכי ציבור. עם השנים הפך רנ"ק לדמות משפיעה בחיים החברתיים והקהילתיים של יהודי ז'ולקייב, ולא יאוחר משנת תקפ"א (1821) כבר כיהן כראש הקהל

שמשון הורביץ-מייזליש (עד שנת 1828) – לא היו חסידים, ובחלקם אף התנגדו להם. גם מסגנון מכתבו של רנ"ק (כתבי רנ"ק [לעיל הערה 2], עמ' תטז-תיח) עולה תיאור על החסידים כמשקיף מרחוק. עם זאת, התנגדות להשכלה, גם אם לא מכיוון חסידי, הייתה גם בז'ולקייב. ראו גלבר, שם, עמ' 134-141.

103 בלוך הכיר את רנ"ק קודם לכן, שכן פגש אותו בבית דודו שבז'ולקייב. העיר בוליוחוב, מולדתו של בלוך, קרובה מאוד לז'ולקייב. ראו רבידוביץ, עמ' 32.

104 תיאורו של רנ"ק כאיש ידוע-חולי מתלווה אל כל כתיבה על אודותיו בתקופתו, אך קשה לזהות בבירור את טיב מחלתו. ראה רבידוביץ במבוא לכתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' 30, הערה 1; ובנוסף לאמור שם השוו דברי ש"ר, כרם חמד, מחברת שישיית (לעיל הערה 98), עמ' 45: 'מעודו היה גופו לא-בריא, נטוי לחלי החזה והריאה אשר מת בו'.

105 לטריס, זכרון (לעיל הערה 93), עמ' 44. שם גם מקור שני הציטוטים הבאים.

בעיר.¹⁰⁶ בתקופה זו פרץ פולמוס סוער בקהילת ז'ולקייב, והתערבותו של רנ"ק ודרכו בהשקטת הרוחות עשויות לסייע בעדנו לעמוד על מאפייני חשוב בתודעתו העצמית.¹⁰⁷ חבורת נערים מחובשי בית המדרש בז'ולקייב 'נתפסה' בשעה שעסקה בבירור קטע קשה בספר מורה נבוכים. הקול יצא בעיר, והמונים-המונים החלו להתגודד במגרש הסמוך לבית המדרש וביקשו לעשות שפטים בבנים הסוררים. לעומתם התייצבו שוחרי ההשכלה וביקשו להדוף את להקת המוחים, ותיהום כל העיר. רנ"ק, אולי כראש הקהל,¹⁰⁸ הגיע למקום בלוויית מקורביו, התייצב במרכז ההתקהלות על כיסא שהוכן לו ונשא דברים נרגשים על חומרת המחלוקת והשלכותיה. מעבר לדברי מוסר פנה רנ"ק אל ההמון בהצעת פשרה מעשית: לקבוע תקנה חדשה בבית המדרש, שעל פיה לא יילמדו בו אלא ש"ס, מפרשים ופוסקים, ו'לעתים מזומנים יהגו גם בספרי תנ"ך עם פירושי הקדמונים'. כל לימוד אחר – ספרי חוכמה או קבלה – אין ללמוד בבית המדרש כלל. אמנם למעשה, הצעתו לא הרגיעה את הרוחות ורק התערבותם של שוטרי המשטרה המקומית מנעה לבסוף את התפשטות הסערה, אולם היא משקפת היטב את יחסו ללימוד 'חוכמה'. הוא הבין ללבם של המוחים והיה שותף לתפיסתם את העיון במורה נבוכים כחריגה מובהקת מאופיו של בית המדרש.

מורה נבוכים היה בעיני רנ"ק חיבור מופתי, המשמש דגם ואבטיפוס ליצירת הרמוניה בין אמונת ישראל המסורתית לבין חוכמות אומות העולם, ובראשן הפילוסופיה. תחילת פריצתו את גבולות הידע של בית המדרש הייתה כאמור בלימוד מעמיק של ספר מורה נבוכים ומפרשיו, וכל ימיו ראה ברמב"ם את 'הרב' מורה הדרך.¹⁰⁹ עם זאת, הוא הכיר אל נכון את הפער בין העוסקים בעיון פילוסופי לבין המון העם הירא מפניו והיה קשוב לרתיעה ולחשש מן העיסוק בחוכמות ואף למאבק האלים שנגזר מהן. במכתב שכתב אל צעיר משכיל ששהה זמן מה בביתו, ולימים כתב לו על חוויותיו בתחילת לימוד ספר מורה נבוכים, ממהר רנ"ק להשיב באיחולי הצלחה, לצד הדרכה מעשית חשובה מאוד בעיניו:

שמחתי מאוד לראות כי החילות לדרוש חכמה ודעת בכל אות נפשך יותר מאשר עשית עמנו, וכי הרהבת בנפשך עוז לעלות בגבעות המורה לצדקה, עלה והצלח!

106 ראו מכתבו של יעקב שמואל ביק מיום ז' באדר ב' תקפ"א, מכתבי עברית, וינה תרכ"ב, עמ' 126: 'הנה אחינו רב נחמן הקרחמלי הוא ראש הקהל בזאלקווא, הוא ממציא למלכנו יהודים גבורים קולעים על השערה ולא יחטיאו. כוונתו לתפקידו של ראש הקהל באכיפת חובת הגיוס לצבא. ראו גם דבריו של יעקב בודק, 'קורות נוספות', בתוך: אברהם טריבטש, קורות העתים, למברג תר"ב, בדבריו על שנת תקפ"ט [ללא מספור עמודים], על מעורבותו של רנ"ק בבחירת רצ"ה חיות לרב העיר ז'ולקייב.

107 לטריס, זכרון (לעיל הערה 93), עמ' 84-87, כבעל המעשה.

108 לפי לטריס (שם, עמ' 89), אירע המעשה בשנת תקע"ב (1812), תשע שנים לפני התייעוד המוקדם ביותר לתפקידו של רנ"ק כראש הקהל. גלבר (לעיל הערה 102, עמ' 145-146) אמנם מייחס את המעשה לתקופתו של רנ"ק כראש הקהל בעיר, והדבר עשוי להסביר יפה את התערבותו של רנ"ק, אך קשה להניח שהתמנה לתפקיד בגיל צעיר במיוחד ובימים שעוד היה סמוך על שולחן חותנו. ראו רבידוביץ במבוא לפתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' 45, הערה 3.

109 ראו פ' לחובר, 'לסדר משנתו של רנ"ק, הנ"ל, על גבול הישן והחדש (לעיל הערה 23), עמ' 180; עמיר, מורה, עמ' 21, הערה 29.

חזק ואל תירא מחכום... אולם, כל דבריך יהיו בחדרי לבך ומצפונך או עם ריע בחון ומנוסה, ישר דרך ומקדים יראת חטאו לחכמתו, ולכל זולתו חסום פיך.¹¹⁰

רנ"ק מפרש לתלמידו את אזהרתו בשתי דרכים: הן בשל טיבה של החוכמה, שכדי לקנותה אל נכון יש לעיין בה שוב ושוב בטרם תוחלט ותצא לרבים, כי לולי כן, 'כמו מאכלים בלתי מטוחנים ומעוכלים היטב, תחת תת מחיה ועצמה לגוף – עוד יזיקו לו'; הן בשל הנזק העלול לבוא אל הממהר להשמיע את ממצאי חקירותיו באוזני ההמון. תלמיד זה שימש בשעת התכתבותו עם רבו כ'מורה תלמודי', ולרנ"ק נודע כי כבר מרננות עליו הבריות ובשל כך חשש מאוד לעתידו. הוא מעיר את תשומת לבו לדברים שכתבו לו אחרים על אודותיו ומדגיש, שאין כוונתי להעציבך, כי אם להעריך לשום לב על דרכיך'.

בעולמו של רנ"ק נחלקים המאמינים להמון העם, אלו התופסים את מושגי האמונה בדפוסים של 'ציורי תחילת המחשבה',¹¹¹ ולחכמים יחידי הסגולה המשיגים את 'האמונה הצרופה'.¹¹² הוא אמנם האמין ביכולתו של כל החפץ בכך להעלות את אמונתו ממידת המון העם למידת החכמים,¹¹³ אך היה מודע היטב לעובדה שהאמונה הצרופה היא נחלתם של מעטים בלבד.¹¹⁴ בעבור אותם מעטים בתחילת דרכם העמיד רנ"ק את עצמו כמורה סוקרטי, המלווה צעירים נבונים וחקרניים בטיפוסיהם אל פסגת הר האמונה, שואל שאלות מנחות, ממקד ותומך בתהליך למידה איטי וממושך.¹¹⁵ הוא ביקש לסייע בעדם בעברם את הגבול בין אמונת ההמון לאמונה הצרופה, זהו הגבול שבחצייתו נוצרת ה'מבוכה'.

הנגוד הנראה בזה בהשקפה שטחיית בין הציורים התוריים המפורסמים ובין

- 110 הופיע לראשונה בכרם חמד, חלק א (לעיל הערה 45), עמ' 123-124, בעילום שם הכותב, ושוב בכתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' תיח-תיט. גם הציטוטים המשובצים בפיסקה הבאה מקורם במכתב זה. קשה לעמוד על זהות הנמען, אך ראו רבידוביץ (שם), עמ' 83, על דוד לוקטשר, תלמיד רנ"ק.
- 111 ביטוי השגור בפי רנ"ק לאפיון חשיבתם של אנשי דת המוניים, ששכלם אמנם החל בבחינה מושגית של הידע הנקלט בחושים, אך עודנו מעורב בדמיון וטרם נודקק במצרף החוכמה. בחתימתו של שער ב' במורה נבוכי הזמן (כתבי רנ"ק [לעיל הערה 2], עמ' יב), מתאר רנ"ק את תהליך העיבוד הראשוני שעורך האדם בשכלו למידע שהוא קולט בחושי וקיצד עולים מתהליך זה 'ציורי תחילת המחשבה'. לחובר (לסדר משנתו של רנ"ק, לעיל הערה 109, עמ' 180, הערה 9) מציין שמקור הביטוי במורה נבוכים לרמב"ם (א, כו).
- 112 שמם של השערים הפילוסופיים במורה נבוכי הזמן, או שמא שמו של החיבור כולו, נקרא על ידי רנ"ק שערי אמונה צרופה. ראו לחובר (שם), עמ' 179.
- 113 כדבריו בלשון שבחר לפתח ספרו: 'שערי אמונה צרופה נפתחים לפני כל אוהב שכל ושומר תורה' (שם, עמ' 174).
- 114 ראו דבריו בפתח איגרתו להירש מנדל פינלש, כתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' תכ, תלד.
- 115 בפרפראזה לתיאור הרווח אצל כותבי קורותיו, על טיוליו של רנ"ק עם תלמידיו בהרים הסמוכים לז'ולקייב, ראו ש"ר, כרם חמד, מחברת שישית (לעיל הערה 98), עמ' 47; מאיר לטריס, כרם חמד, מחברת שנייה, וינה תקצ"ו, מכתב ו, עמ' 68; הנ"ל, זכרון (לעיל הערה 93), עמ' 57-58; רבידוביץ בכתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' 17-18; פ' לחובר, 'רבי נחמן קרוכמל', הנ"ל, מחקרים ונסיונות (לעיל הערה 68), עמ' לג-לד. השוו גם איגרת רנ"ק (לעיל הערה קודמת): 'מי יתנך לי בימי הטובה שעברו אותך או כיוצא בך, והיינו מטיילים בפרדס הפילוסופיה ארוכות וקצרות ככל את נפשנו'.

הציורים התבוניים שבחכמת הא-להות והאמונה, היא המבוכה, שהיה הרב ז"ל ראשון להשיגה ברור לכל חלקיה והתפשטותה, וחתר בהתרתה.¹¹⁶

רגע החשיפה אל החשיבה הפילוסופית ותוצאותיה מעורר מבוכה. המודל האמוני שעליו מתחנכים מילדות אינו יכול עוד לשמש בתפקידו, ומשכך נתפס המפגש בין האמונה לפילוסופיה כהתנגשות. את המבוכה הזו ביקש הרמב"ם להתיר, ובעבור החווים אותה כתב את מורה נבוכים; ו'על ההידמות מרחוק'¹¹⁷ ראה רנ"ק אף את עצמו כמי שנועד לסייע ביד יחידי הסגולה להתיר את מבוכתם שלהם, בת-הזמן.

את תמונת העולם המבחינה בין ההמון לחכמים המעטים השליך רנ"ק גם על המציאות החברתית שסביבו. המתח הגואה בין חסידים למשכילים, שגלש לא פעם לכדי אלימות פיזית, אף נגד רנ"ק עצמו,¹¹⁸ היה מבחינתו תשקיף קיצוני של מערכת היחסים המתוחה מתחילה בין ההמון לחכמים. חרף נטייתו הסובלנית לאמונת ההמון,¹¹⁹ הוא לא חסך בדברי לעג ובוז כלפי החסידים, בראייתו את אמונותיהם כגרסה מעוותת אף של אמונת המונים.¹²⁰

אף ששקד על טיפוחם של צעירים בעלי נטייה להשכלה ולמחקר, מתוך שהאמין

116 כתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' תלו.

117 שם, עמ' תכה. גרסה מורכבת יותר של תפיסת האתגר האמוני בעיניו של רנ"ק לנוכח המבוכה שבמורה נבוכים לרמב"ם, הציג יהודיע עמיר במאמרו, Nachman Krochmal, 'The Perplexity of our Time: and Modern Jewish Existence', *Modern Judaism* 23/3 (2003), pp. 265-301.

118 בשנת תקע"ז מצאו קנאים חסידים מלבוב החורשים רעתו מכתב ידידות שכתב לחכם קראי מן הכפר קוקווב במחוז לבוב, ובו מבטיחו רנ"ק שהוא 'בן עולם הבא'. אלו מיהרו להפיץ עותקים ממנו וגוללו עליו אשמת כפירה. רנ"ק שיגר איגרת לידידו, זאב וולף שיף מלבוב, הכוללת דברי התנצלות והצטדקות ארוכים ומנומקים וביקשו לפרסמה ברבים. זו נדפסה בגיליון הבודד של כתב העת הצפירה הגליצאי (ראו לעיל הערות 5-6), ושוב בכתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' תיג-תטו. על פרשה זו ראו: לטריס, זכרון (לעיל הערה 93), עמ' 45-46; רבידוביץ בכתבי רנ"ק, עמ' 41-45; קלוזנר, היסטוריה, כרך שני (לעיל הערה 9), עמ' 158-160. נראה כי רדיפת רנ"ק ביד חסידים מלבוב קשורה לפרשת החרם על משכילי לבוב בשנה זו. ראו מנצ'ין (לעיל הערה 48).

119 רנ"ק מדגיש בכתביו שוב ושוב את האחידות הרציפה בין אמונת המונים לאמונת החכמים, כתחנות שונות במסע ההכרה השכלית, עד שצדקו דברי לחובר ('רבי נחמן קרוכמל' [לעיל הערה 115], עמ' לט), ש'דעה זו היא אחת מהדעות היסודיות שבספרו של קרוכמל'. קולעים לעניין זה דברי רנ"ק באיגרתו הנידונה: 'זה שאנו קוראים בזה חכמת ישראל לאמונה צרופה, והנקראת אצל הרב במורה חכמת התורה על האמת, ואצל טובי קדמוני המקובלים סוד היחוד והאמונה, ופילוסופיא של הדת לקצת האחרונים – הכל שווה ונאחד בערך אל התוכן הפנימי שבהם, עם הציורים התוריים שבלב ובפה ובפועל האיש הכשר וירא אלקים בתמימותו, בשעה שהוא שומר מצוה ועוסק בעבודה לשם שמים ובלי פניה' (כתבי רנ"ק [לעיל הערה 2], עמ' תלו).

120 כתבי רנ"ק (לעיל הערה 2) עמ' תטו, באיגרת ההתנצלות הנזכרת לעיל, הערה 118: 'האדים ממשקים החריפים מבלבלים את מוחם ומאפילים את שכלם'; שם, עמ' תטז-תיז, באיגרת לתלמידו אברהם גולדברג מראוהו שקבוצת חסידים רדפה אותו וכפתה עליו להוציא את ספריו לשריפה, רנ"ק מחזק את רוחו תוך שהוא משתמש בלשונות קשות במיוחד על החסידים ועל רבותיהם, ואף מציע לו את קשריו עם השלטונות לשם עשיית דין עם הפורעים. ראו גם שער א' במורה נבוכי הזמן (שם), עמ' ז-ט, המתאר דגמים שונים של עיוותים בעבודת האלוקים, וכפי שעמד על כך לחובר ('רבי נחמן קרוכמל' [לעיל הערה 115], עמ' לו-לז), דברי פתיחה אלו לספרו שפורסמו בעילום שמו גם בכרך הראשון של כרם חמד – דברי ביקורת על החסידות הם.

ביכולתו של כל אדם להיכנס בשערי היכל 'האמונה הצרופה', תודעתו העצמית האליטיסטית העמידה אותו במרחק ובסיוג מן ההמון, בכל הנוגע להשפעה עליהם במרחב האמוני והדתי. את קבוצת המשכילים המעטים שצמחו בימיו בגליציה זיהה כסביבה המתאימה ביותר להוראת 'אמונה צרופה', ועל כן האיר לה פנים ושימש באופן לא-רשמי כמורה דרכה, אך מהוראה לרבים הסתייג באופן מובהק. כאשר היה נדמה לו ששמו הועלה כמועמד אפשרי לרבנות העיר ברלין, מיהר לשלוח מברק שבו דחה מיידית את ההצעה וכתב שהוא רואה בה דבר ה'מתנגד אל כל תכונת רוחי ומשפטי'¹²¹. בדרך זו נראה שיש לפרש גם את התנגדותו תחילה למינויו של שלמה יהודה רפפורט לרבנות העיר טרנופול,¹²² אף שהשתדל לעודד אותו אחרי שנבחר.¹²³ בערוב ימיו נענה רנ"ק להפצרת תלמידים¹²⁴ והחל להעלות עלי ספר את פרי עיונו רבי-השנים ואת הוראתו לתלמידים ששקדו על דלתותיו. רנ"ק לא הספיק להשלים את חיבורו ולראות בצאתו לאור עולם, ונפטר כבן 55, בא' באב ת"ר (31.7.1840). לאחר מותו ערך יום טוב ליפמן צונץ (1794-1886) את כתביו והוציאם לאור כספר מסודר תחת השם מורה נבוכי הזמן. ככל הנראה, שם הספר נבחר על ידי רנ"ק עצמו,¹²⁵ ואף הוא משקף את יחסו אל הרמב"ם ואל משנתו ואת ראייתו את עצמו כצועד בדרכו של הרמב"ם, בהתאמה ל'נבוכי הזמן'.

121 **כתבי רנ"ק** (לעיל הערה 2), עמ' תמח. המקור כתוב גרמנית, ולפי תרגומו של טריס, זכרון (לעיל הערה 93), עמ' 63: 'לא עלה בדעתי מעודי להשתרר על עדת ישראל ולהיות להם לרב ומורה בעניני האמונה. דרך זוה הוא רחוק מאד מדרך חקירתי בעניני התורה והדת, גם הוא מתנגד אל כל תכונת רוחי ומשפטי'. לאור זאת, רחוקים מאוד מן הדיוק דבריו של א' שביד, תולדות פילוסופיית הדת היהודית בזמן החדש, כרך ב, תל אביב תשס"ב, עמ' 22: 'רנ"ק עצמו היה רב. הוא העמיד מספר תלמידים רבנים כמוהו שהלכו בדרכו במחקר. אילו היה מצליח לשכנע את רוב הממסד הרבני, כפי שרצה לעשות בדרכו הפדגוגית הזוהירה בעקבות הרמב"ם, יתכן שהקרקע המוחלט בין הלמדנות המסורתית הנהוגה בישיבות החרדיות והאורתודוקסיות לבין מדעי היהדות הנהוגים באקדמיה היה נמנע'. רנ"ק היה רחוק מאוד מהשפעה במרחב הרבני והמסורתי בכלל, והאמין כנראה בהשפעה על יחידי הסגולה המתעלים מאמונת ההמון, אלו שכמותם יימצאו מעטים בכל דור. דברי שביד מתאימים יותר לפועלם של שי"ר ורצ"ה חיות, ועוד חזון למועד.

122 התנגדות רנ"ק לרבנותו של שי"ר לא התבררה כל צורכה. ראו אהרן הכהן פאריעס מלבוב, 'תולדות הרב הגאון [...] שלמה יהודה ליב הכהן ראפפארט זצ"ל', השחר, תרכ"ט, בעריכת פ' סמולנסקי, במספור נפרד עמ' 38-47; רבידוביץ בכתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' 71-73; קלוזנר, היסטוריה, כרך שני (לעיל הערה 9), עמ' 165-166. את דעתי אני מבסס על י"ל לנדא (1866-1942), שבכתביו ניכרת היכרות קרובה עם קורות ההשכלה בגליציה וכתב על פרשה זו את השיר 'רנ"ק ושי"ר' (הופיע בספרו נגינות ופואמות, ורשה ותל-אביב תרצ"ג; ושוב בתוך רב, משורר ומחזאי: יהודה ליב לנדא, בעריכת י"ל פרידלנדר ורפאל וייזר, ירושלים תש"ן, עמ' 427-433).

123 ראו מכתבו האישי של רנ"ק לשי"ר (לעיל הערה 7); וראו עוד גלבר, 'תולדות יהודי טרנופול' (לעיל הערה 1), עמ' 91.

124 כאמור לעיל, בהערה 8, הכרכים הראשונים של כתב העת כרם חמד מתאפיינים בספרות יפה ובמכתבים אישיים המתאימים יותר לפעילות חברתית מאשר לבמה מקצועית למחקר ולהגות. כך הופיע בכרך הראשון (מכתב יט, עמ' 74-75) תיאור אנונימי של מסיבה שערך מנדל לפין, זקן משכילי גליציה, ביום הגיעו לגיל שבעים. עיקרו של המכתב עוסק בדברי ביקורת שהשמיע לפין במסיבה זו על 'החכם הגדול ר' נחמן הכהן', המונע עצמו מכתובה העשויה להועיל לבני דורו. ראו גם שי"ר, כרם חמד, מחברת שישית (לעיל הערה 98), עמ' 48, על הפצרות חתנו של רנ"ק, נתן טע הורביץ, ודוד רפפורט, בנו של שי"ר.

125 ראו לחובר, 'לסדר משנתו של רנ"ק' (לעיל הערה 109), עמ' 173-179.

העלאת רעיונותיו על הכתב הייתה בעבור רנ"ק משימה בעלת משמעות רבה, הן בפן האישי (עם לבכי להשמיע קולי ברבים בערב חלדי, ולהניח אחרי ברכה, כי קרבו ויאתיו ימי הזקנה¹²⁶), הן בפן הציבורי (השם יזכני להשלימו ולהועיל בו¹²⁷). בספר ההולך ונרקם ביקש רנ"ק להביא לכדי מיצוי את עיקרי משנתו האמונית, על בסיס מחקריו בפילוסופיה, בתולדות ישראל ובחקר המקרא והתלמוד. ככל שהתקדמה כתיבת החיבור, הציג רנ"ק בפני חוג מקורביו פרקים ממנו וחלקם אף אישר לפרסום בעילום שמו, במסגרת כתב העת כרם חמד.¹²⁸

במכתב יחיד ששיגר אל שד"ל, ביום ו', ערב ראש חודש אלול תקצ"ו (1836), אגב בקשה אישית לטובת קרוב משפחה, משתף אותו רנ"ק בתוכניתו לכתוב ולפרסם חיבור אשר יכלול מספר שערים בפנות היותר עיקריות לנו לאמונה צרופה, ועל דרך הרב בספרו המור"ה... אך בהבדל רב או מעט בעניניהם ובסדורם, כפי הצורך הנדרש למבוכת הזמן שאנחנו בו.¹²⁹ רנ"ק מניח כמובנת מאליה את הזדהותו של שד"ל עם הצעת מפעלו, ובפרט עם התמה המרכזית שלו – הצגת משנה אמונית הממצעת בין המסורת לבין החוכמה, קרי הפילוסופיה. יש להניח שהדימוי לרמב"ם ולפועלו נועד, מנקודת מבטו של רנ"ק, להעמיד את שד"ל הן על נחיצותה של עבודתו, הן על ערכה. הוא מבהיר לשד"ל שבחיבור זה, 'תחלת דברי בו עם המשכילים המזהירים שומרי תורה ומבקשי שכל, שאתה מן המיוחדים שבהם, כאשר ראיתי מתוך חיבוריך הנעימים, והכרתי עוד יותר מתוך כתביך אצל חברנו הרב החכם היקר ר' שלמה יהודה ראפאפורט', ועל כן הוא מבקש לשלוח לו במכתבים עתידיים דוגמאות מן החיבור ההולך ונכתב, כי 'לך לב מבין ומאזני בחירה חדים, מישרים תשפוט, ועל משפטיך אתבונן'.

רנ"ק חושף בפני שד"ל את מחשבותיו סביב כתיבת החיבור ואת הרגישות הגבוהה שעליו לנקוט כאשר הוא נזקק בדורו לעסוק בפומבי בענייני אמונה. דבריו חשובים מאוד להבנת המתח האמוני – בין 'שומרי תורה' ובין 'מבקשי שכל' – שבו שרוי הדור, בתודעתו של רנ"ק:

ואתה בחכמתך תבין, כמה לבעל הנפש היפה במלאכתי זאת מן היראה והרעד בכל צעד וצעד; ירא אנכי מאת האלקים, בדברים שהם כגחלי אש ושגגת תלמודם עולה זדון באמת, ורועד מצד אחר, מחמת המקנאים עניי הדעת, המסובכים בחבלי ההרגל ולפעמים בעבותות רשע כסל.¹³⁰

126 כתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' תכה.

127 שם, עמ' תלז.

128 בכרך הראשון של כרם חמד הופיע פרק מכתבי רנ"ק, שהפך לימים לשער א' במורה נבוכי הזמן, ובכרם חמד, מחברת חמישית, עמ' 51-98, הופיעו ארבעה קטעים ששולבו לשער י"א במורה נבוכי הזמן. אלו נמסרו למו"ל בחיי רנ"ק, אך נדפסו סמוך לאחר פטירתו: רצ"ה חיות, רבה של ז'ולקייב וידידו של רנ"ק, כותב בהקדמתו לספר אמרי בינה, זאלקווא תר"ט, שרנ"ק הציג לפניו פרקים מחיבורו 'מורה נבוכים החדש', וראו ש"ר, כרם חמד, מחברת שישית (לעיל הערה 98), עמ' 48. ראו עוד לחובר, 'לסדר משנתו של רנ"ק' (לעיל הערה 109), עמ' 178, הערה 7.

129 מ' לטריס, מכתבי בני קדם, וינה תרכ"ו, עמ' 65-67 (נדפס שוב בתוך כתבי רנ"ק [לעיל הערה 2], עמ' תכד-תכו). חמשת הציטוטים הבאים לקוחים אף הם מאגרת זו.

130 נראה שחזויית האשמתו בכפירה שנסובה לו בעקבות מכתבו אל החכם הקראי עשרים שנה קודם לכן

רנ"ק מדמה עצמו כמי שמהלך בשביל האמצע המוביל אל הדרך הישרה, כשמוזה ומזה המיימינים והמשמאילים, 'שומרי תורה' ו'מבקשי שכל'. מתוך כך גם הקושי הגדול שבכתבת חיבורו:

ואיה איפוא התחבולה לדבר שפה אחת ודברים אחדים נכנסים ללב ומקובלים אל הדעת, ליהודי האיטלקי וליהודי המזרחי, באזני מתחכמי אשכנז ובאזני מתחסדי מלכות הצפון? ועם זאת, וריחוקם זה מזה במקום ובדיעות, הקשר ביניהם לא מעט, יודעים זה את זה ושונאים זה את זה, וכל כת אומרת בטענותיה, שאילו היו האחרות כמותה, כבר היתה צדקתנו קרובה לבוא וישועתנו להגלות.

באמונתו התמימה כי מכותבו שרוי עמו במחיצתו, הוא פונה אליו כשותף לצרה ומסכם את האתגר העומד בפניהם: 'סוף דבר, לנו היושבים באמצע ורואים הנעשה והנאמר לימין ולשמאל, ראוי לנו לומר עת לעשות לה' הפרו תורתך (מכלל צד)'. בניגוד אליו עצמו, היושב בגליציה ונתון בנקודת השבר והמאבק שבין 'מתחכמי אשכנז' ו'מתחסדי מלכות הצפון', הרי ש'היהודי האיטלקי', המשוחרר מעולם של החסידים, נתפס בעיניו של רנ"ק כמי שחופשי לאחוז בזה ובוה. ללא ספק סייע לתדמית זו חיבורו של המשכיל האיטלקי יצחק שמואל ריג'יו (יש"ר), התורה והפילוסופיה, שיצא לאור בווינה בשנת 1827, ואשר כל עניינו להראות כיצד החוכמה והיראה 'חוברות אשה אל אחותה'.¹³¹

פנייתו אל שד"ל אך טבעית היא אפוא, ברצותו לקבל הכרה למפעלו מן המוערך כגדול משכילי איטליה. אולם בהכירנו את השלילה הגורפת שנקט שד"ל ביחס לפילוסופיה היוונית ולצאצאיה, ובעיקר לניסיונות השילוב והמיוזג בינה ובין אמונת ישראל, נקל להבין עד כמה רחקו מחשבות רנ"ק ממחשבותיו. לימים, כאשר ימסור את מכתבו של רנ"ק לפרסום, יוסיף שד"ל בשולי הגיליון את ההערה הסתמית אך רבת-המשמעות: 'לא שלח לי מאומה'.¹³² נראה שרנ"ק התמהמה

(ראו לעיל הערה 118) עודנה חקוקה היטב בזיכרונו. להערכה דומה ראו לטריס, זכרון (לעיל הערה 93), עמ' 52; רבידוביץ בכתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' 45.

131 כאמור בכותרת המשנה של הספר. מעבר לשער הוצג כמוטו הכתוב בקהלת ז', 18: 'טוב אשר תאחז בזה וגם מזה לא תנח ירך כי ירא א-להים יצא את כלם', בעקבות פירוש ראב"ע לכתוב, ורנ"ק באיגרתו הנידונה משתמש בביטוי 'התורה והפילוסופיה' לתיאור המתח בין האמונה והחקירה. אלא ש'פילוסופיה' בלשונו של יש"ר בהתורה והפילוסופיה היא שם כולל לחוכמות חיצוניות ולמחקר, בכללם אף מדעי הטבע, ואדרבה, הספר מבחין בין 'חכמתו של אריסטו וסברותיו הנפסדות' לבין שאר המדעים. ראו התורה והפילוסופיה, וינה 1827, עמ' 89. על ההליכה בדרך האמצע, בין 'שומרי תורה' ו'מבקשי שכל', הרחיב א' חמיאל, הדרך הממוצעת (לעיל הערה 60). ראו שם עמ' 23-29 ביחס למכתב רנ"ק לשד"ל.

132 לטריס, מכתבי בני קדם (לעיל הערה 129), עמ' 67, בשולי הגיליון. שד"ל שמע את שם רנ"ק זה מכבר והתעניין בו ובכתביו. ראו ש"א גראבער (עורך), אגרות שד"ל, חלק שני, פרזעמישל תרמ"ב, עמ' 171, במכתבו מיום כ"ה תמוז תק"צ לגולדנברג, הפורש בפניו את רעיון ההוצאה לאור של כרם חמד (הופיע בשינויי לשון בכרם חמד, כך ראשון [לעיל הערה 45], מכתב לב, עמ' 106-108): 'כלתה נפשי לראות מאומה מעשה אצבעות החכם נחמן הכהן, אשר כל עוברי דרכים ממדינתך מרבים להללו אלי'. נראה שגולדנברג הטעים במכתב תשובה כי רנ"ק איש חולה ואינו מרבה בכתבה, ועל כך כתב לו שד"ל במכתב חוזר (כרם חמד, שם, עמ' 72): 'צר לי מאוד בשמעתי כי החכם המופלא ר' נחמן הכהן חלש בגופו עד בלתי

בשליחת פרקי הדוגמה, אולי מתוך שהעמידוהו חבריו על יחסו הביקורתי של שד"ל למשנת הרמב"ם ולפילוסופיה בכלל, ואולי אך בשל התנהלותו האיטית. כך או כך, קצת יותר משנה לאחר שליחת האיגרת אליו נחשף רנ"ק אל ביקורתו החריפה של שד"ל על הרמב"ם שהופיעה בכרם חמד, וזו אילצה אותו לצאת מגדרו ולפרסם מכתב תגובה בכרך העוקב של כתב העת.

את איגרתו כתב רנ"ק בטרנופול, בחודש מרחשון תקצ"ט (בסוף שנת 1838).¹³³ אופיו הלבבי של רנ"ק, מתינותו וצניעותו הפכו את מלאכת התגובה למייגעת ובלתי נעימה בעבורו. 'לא נכחד כי קשה עלינו ליכנס בזה התגר, גם מפאת היותו נגד איש אהוב ומכובד לנו ביותר...' אולם יתרה מזו, עמדת המגיב בפומבי לא הייתה נוחה לרנ"ק 'גם מפאת קושי הענין ויקרתו, דברי אמונה וגחלי אש דת'. בעבור רנ"ק, התופס את דורו כנתון בעיצומו של שבר אמוני, העיסוק הפומבי בסוגיות אמונה ומחשבה אינו מלאכה נעימה כלל. 'אלא שבעל כרחנו ובלו משוא פנים נדבר משפטים את ידידנו החכם השלם הר"ר שמואל דוד לוצאטו, על רדפו בחרב גדולי הדורות שעברו, ועל תתו בזה ביד מתנגדינו ואויבים לנו חרב חדשה ולה שני פיות, להבאיש את ריחנו ולחרף את שמנו'. איגרתו של שד"ל היא חרב בעלת שני פיות. היא מעצימה את מלחמתם של 'שומרי תורה' ב'מבקשי שכל', כמו גם מעודדת 'מבקשי שכל' לוותר על הניסיון להמשיך ולהימנות בכלל 'שומרי תורה'. מאבק כפול זה מחייב את רנ"ק לצאת מגדרו ולהגיב בחריפות רבה.¹³⁴

איגרתו של רנ"ק מלמדת כי ראה באיגרת שד"ל משום לקיחת צד מובהק במאבק שיהדות גליציה שרויה בו, בין 'האמונה הפשוטה' ובין 'חכמת האמונה', או כהבהרתו של רנ"ק עצמו: 'לפי הדיבור הרגיל – התורה והפילוסופיא'. מן הצד האחד ניצבים 'המון אנשי הדת', שדעותיהם 'נקנות בדמיון ובתחלת המחשבה, נכונים למשלים ולספורים הלציים, והולכות ומתפשטות בהרגל וקלות בין ההמון', ומן העבר האחר, קבוצת 'חכמים מועטים חזקי העיון שבכל דור ודור', אלו ש'יסדו... חכמה פנימית לישראל על דרך המחקר הפילוסופי'.

במערכת היחסים שבין שתי הקבוצות הללו, 'הראשונה חושדת תמיד את האחרונה, שהיא מנגדת לה ומפסדת אומן הנחותיה', ואין בכך כל חדש; השגות אמוניות הנשמעות מפי ההמון 'כבר יקרו לחכמים בכל הזמנים', אך אלו תמיד 'נרדפו וחשבו רודפיהם כי

יוכל לכתוב אגרות בזולת הכרח, הגידה נא לי ידידי כמה ימי שני חייו ומה המדה המחלישו ומה מצבו ועסקיו'. עם קבלת מכתב רנ"ק מיהר שד"ל להשיב עליו בדברי ברכה חמים, ומשהתעכב רנ"ק בשליחת כתביו, כתב ביום כ"ג אייר תקצ"ז לידידו יה"ש: 'תברך בשמי את החכם היקר מוהר"ר נחמן... ותאמר לו שאם רצונו לשלוח אלי חלק מספרו בכתב משי"ט, אם תהיה הכתיבה ככתבת אגרתו אלי, יעשה; אך אם אולי זה יגרם לו עכוב להדפסת הספר, ולא יחפוץ לשלוח אלי דבר, אהיה אוהבו ומכבדו כאשר בתחלה'. מכתביו של שד"ל יושבי פולין היו מעתיקים את איגרותיהם לכתב ספרדי, כי לולי כן לא היה יכול לקרוא את דבריהם, ושד"ל סבר שמא בשל כך התעכב רנ"ק בשליחת הפרקים האמורים.

133 כרם חמד, מחברת רביעית (לעיל הערה 37), עמ' 260-274 (נדפס שוב בתוך כתבי רנ"ק [לעיל הערה 2], עמ' תלב-תמג). כל המובאות הבאות לקוחות משם פרט אם צוין אחרת, וקטעי משפטים מן האגרת משובצים בפיסקות הבאות.

134 נוסף על כך, עמדת המקנא לכבוד הרמב"ם נגד דברים חריפים שנשמעו עליו נוחה להתקבל באוזני כולם ואין בה משום היחשפות מובהקת בין חברות המשכילים (ראו לעיל הערות 6, 7).

השיגום, והחכמים לא היו עמהם כלל במקום אחד'. אלא שאיגרת שד"ל מחייבת הפעם את ה'חכמים' לצאת מגדרם ולהזדקק לדברי המשיגים.

כל ימיו ביקש רנ"ק להורות לתלמידיו את הדרך הראויה, למבקשים לעלות מאמונת ההמון אל סוד 'האמונה הצרופה'. מכתב שד"ל, הנמנה בפשטות עם הנבונים שבעם, היה אפוא איום ישיר על כל עיקרה של משנתו האמונית של רנ"ק, ובשל כך הוא ניגש להשיב עליו מנקודת מבטו של מחנך השקוד על השכלת הניכיו. עיון כולל בתגובתו של רנ"ק מלמד כי הוא לא נתן דעתו על פרטי הביקורת של שד"ל, כמו על הרוח הכללית הנושבת ממנה, ואשר מולה הציב את תפיסתו שלו, באופן המביא ממילא לביטולה של הביקורת. בעוד המגיבים האחרים נזקקו לדון במקורותיהם של עיקרי האמונה, בתפיסותיו האריסטוטליות של הרמב"ם למהות הנפש, במגמת חיבורו של ספר משנה תורה ובשאר פרטי הביקורת שבאיגרת שד"ל, הרי שרנ"ק לא נזקק לכל אלו כי אם בהבלעה ודרך הילוכו. הוא שרטט תחילה את קווי ביקורתו של שד"ל וצבע אותה בנופי המתח הישן והמוכר בין ההמון והחכמים, ומנקודת מבטו זו בא להשיב עליה.

הוא אמנם תמה 'איזה הדרך עבר רוח קנאה גדולה זו על החכם הלוח, לכוונן קשת גם לדרך עוד חציו דָּבָר מר נגד הרמב"ם ז"ל', אך סוף דבר אינו מוצא מפלט מן ההכרה שיש 'למנותו כאן עם ההמון באמונות'. כלומר, דבריו של שד"ל משקפים את היחס המתבקש מאיש המוני לאמונתם הדקה והעמוקה של יחידי הסגולה. קביעה זו מחייבת כמובן תיאור סכמטי של אמונת ההמון ואמונת יחידי הסגולה, ואכן, מכתב תגובתו של רנ"ק פותח בתיאור תמציתי שכזה. בדרך כלל כתיבתו של רנ"ק היא ארוכה ומפותלת, והצורך שעמד בפניו להגיב בקצרה על לוז הביקורת של שד"ל הכריח אותו לצמצם את לשונו ולהציג בלשון תמציתית את עיקרי משנתו. בכך נותר סיכום נאה של משנתו האמונית של רנ"ק מפי כתבו, ובתור שכזו רב ערכה של האיגרת.

וכלל אומר, שאין לך דבר קל מזה להשיג על חכמים גדולים ועל ציורי השכלתם בדברי אמונות ודעות וספורים, וליקח ההשגה מן הערך והדימוי בין הציורים המושכלים ההמה ובין ציורי המון אנשי הדת.

שד"ל אמנם הצביע על בעייתיות מהותית הטמונה, לדעתו, בתפיסת הנפש של הרמב"ם, אך עטף אותה בביקורת עקרונית על 'יבוא' רעיונות מחוץ ליהדות, בהדגישו את מקורה האריסטוטלי של משנת הרמב"ם. בכך הוצגה עמדתו כנובעת מתוך האמונה המסורתית בישראל ומכוחה, ורנ"ק האמון על ההבחנה בין אמונת ההמון לאמונת החכמים מפרש זאת ממילא כביטוי לאמונה עממית וילדותית. הוא טורח להדגיש זאת: שד"ל אינו עורך כאן הבחנה בין אמונת ישראל לאמונת אריסטו, כפי שנדמה לו, כי אם בין 'ציורי המון אנשי הדת' ל'ציורים המושכלים'.

כדי להדגיש ולבסס את עמדתו, שלפיה קו הגבול עובר בין ההמון לחכמים ולא בין ישראל לעמים, מעמיד רנ"ק לעזרתו שני עמודי תמך: 1. גם ההגות הקבלית, המתנגדת לפילוסופיה, מציגה חלופה לאמונת ההמון, ויתרה מזאת, כל ההגויות האזוטוריות ביהדות אינן אלא רובד עמוק יותר של האמונה העממית וזהות כולן בשורשיהן. ביקורתו של שד"ל היא אפוא שגרתית מצד המון העם ביחס לכל תפיסה המוציאה אותו משלוות

אמונתו, ואינה מכוונת בייחוד אל הפילוסופים;¹³⁵ 2. גם בין אומות העולם נמצאים המונים וחכמים, ולפי תפיסת היהדות תיתכן בהחלט השגה של 'האמונה הצרופה' גם בקרב חכמי אומות העולם.

זה אפוא, לדעת רנ"ק, טיבה של ביקורת שד"ל: חוסר יכולת לעכל את מובנן העמוק של תפיסות פילוסופיות, מתוך הניגוד השטחי שבינן לבין אמונת הילדות.

אם נאמר אליו: הנה הכתובים מעידים בהוד הנפש שהיא אצולה ממרומים נפוחה מאת השם ית', ובגוף שהוא עפר מן האדמה ושב אליה, ונזכיר לו הדיבורים הנעלים בשכר הנפשות: אך א-להים יפדה נפשי מיד שאול כי יקחני סלה. והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה' א-להיך... ובעונג הרוחני לנשמה רבו למאוד הכתובים בתהלים והמאמרים בדברי חז"ל, ושהמדע איך הרוחני קשור בגופני ואיך הגוף היכל לנשמה, מדע עמוק ונשגב על כל פנים מדעת ההמון ומנה רק לבעלי העיון הגדולים – הנה ישיב... מה לי ולמעיינים!? לא כך הורוני מלמדי דרדקי במעמד הנפשות ובתעודת האדם האחרונה, כי אם שהנשמות משוטטות באויר עד לאחורי הפרגוד, ובאות לקבריהם בכל ערב ראש חודש, וליום האחרון ישובו אל גופותם ויחיו וישמינו ויתעדנו, ויבואו לביתם ולקרוביהם, וישאו בחזרה את נשותיהם, שכל זה נמשך ונאחד באמת לפי מחשבת האמונה ההמונית.

כאמור, רנ"ק אינו נכנס לפרטי ביקורתו של שד"ל אלא מצביע על מה שנראה בעיניו מגמה בעייתית שלה. מתוך כך אין בדבריו התייחסות לגופה של תורת הנפש של הרמב"ם וליסודותיה האריסטוטליים, ואין היא מכוונת להצדקת תפיסה מסוימת של הישארות הנפש, כי אם לשלילת התפיסה ההמונית. כמראה הזה חזה רנ"ק בקראו את דברי שד"ל:

אין זה השכר אשר אנחנו מקוים, כי הנפש בהתחברה בא-ל לא תהיה עוד בריה בפני עצמה, ולא יהיה עוד הצדיק נמצא באישיותו, ולא זוכר מעשיו, ולא נהנה כלל בקבלת שכרו, אבל הוא נהפך להיות חלק מהא-לוה, ואישיותו וזכרון מעשיו אובדים לגמרי.¹³⁶

שד"ל מבקר את תפיסת הרמב"ם מתוך 'ציורי תחילת המחשבה' – תיאורי עיקרי האמונה כפי שהם נקבעים בלבבות בני אדם בילדותם, וקורא לסגור דלתי הפילוסופיה, אך רנ"ק,

135 בתגובתו משתמש רנ"ק לא מעט בהקבלה בין הפילוסופיה לקבלה ורואה בהטחת ביקורת זהה על הקבלה משום תגובה לטענות שד"ל. כפי שהראיתי לעיל, סביב הערה 43, ביקורת שד"ל התפרשה אצל רבים כבאה לבכר את הקבלה על פני הפילוסופיה, בעוד כאמור שם, שד"ל עצמו מתנגד לשתיהן בצורה שווה. אף כאן יש דוגמה מובהקת למבוכה העומדת בפני קוראי דברי שד"ל בבואם למקומו בתבניות העולם המוכר להם. ראו עוד לעיל, הערה 73.

136 שד"ל, כ"ה, ג' (לעיל הערה 11), עמ' 70-71.

העומד בפתח 'שערי אמונה צרופה' ומבקש להביא בהם 'כל שומר תורה ואוהב שכל', יוצא מגדרו ומתריע בשער.¹³⁷

אלא שגם רנ"ק נזקק לפרש את חובת האמונה בתחיית המתים, ואף את זו הוא מפרש לפי דרכו: עיקרה של האמונה הוא בנצחיות הנפש ובמעלתה, ואין ההבטחה על תחיית המתים כי אם דרכו של ה' להביא את ההמון אל אמונת התכלית במעלת הנפש. על ידה ניתנה להמון העם היכולת לתפוס את קיומה העצמי של הנפש, ודרכה יבוא אט-אט אל האמונה הצרופה.

ומאחר שהבטיחנו השם מחוקקנו במעשה נס כולל זה באחרית הימים, לבעבור החכימנו ולחיותנו כיום הזה, הנה דבר ה' לא ישוב ריקם, ובלב נאמן ונכון נאמר בכל יום הדיבור המתוק; ומקיים אמונתו לישני עפר.

כלומר, התחייה אכן תתקיים, אך לא כתכלית לעצמה ולא לשם גמול אחרון, אלא רק משום שהובטחה (למטרה חינוכית), והבטחה אלוקית אינה שבה אחר.¹³⁸ כיוון שעיקר ביאתו 'ליכנס בזה התגר' נועד להגנת האמונה הצרופה, בהמשך האיגרת מתייחס רנ"ק אך בקצרה גם לשאר פרטי ביקורתו של שד"ל – על כתיבת הלכה פסוקה הנועלת דלתי התורה שבעל פה, על יתרון ההשתלמות השכלית על פני זו המוסרית, על אי-הסובלנות לבעלי דעות אחרות ועל העמדת עיקרי אמונה מחייבים. באשר לראשון, רנ"ק פוטר אותו בבלגלוג: 'ואם לא השחוק היא תלונתו, שהרמב"ם היה הראשון לכתוב הלכות פסוקות על ספר; ומי יאמין כי שכח שכבר בגמרא התחילו בקביעות הלכתא, ובזמן הגאונים, ארבע מאות שנה ויותר לפני הרב, כתבו הרבה שאילות והלכות גדולות ופסוקות; אף באשר ליתרון השכל הוא מגיב בחריפות: 'בושנו מדברי אהובנו השונה באולת מי שקדמוהו', ותמה כיצד עלה על דעתו של שד"ל לייחס יתרון חוכמה לאדם

137 כלשון שקבע רנ"ק בשער ספרו (ראו לעיל הערה 113). רנ"ק כתב את איגרת התגובה שלו לאחר שנחשף גם למכתב השני של שד"ל (ראו לעיל הערה 37), שבו ביקר גם את רבי אברהם אבן עזרא. בין דבריו העיר שד"ל על הפער בין התפיסה העממית את המלאכים לתפיסה הפילוסופית המזוהה אותם עם השכלים הנבדלים. רנ"ק מתייחס אף לכך ומשליך את תגובתו העקרונית גם על נקודה זו.

138 אברהם קרוכמל, בנו של רנ"ק, בבואו לטעון שאין עיקרי האמונה מוסכמים על כל חכמי ישראל, הביא לדוגמה את עיקר האמונה בתחיית המתים וכתב: 'נביא נא לדוגמא העיקר שהעמיד הרמב"ם באמונת התחיה ועיינינו תראנה עד מהרה כמה רבו בה הדעות השונות והנפרדות אשה מחברתה. הנה הרמב"ם יחשוב שהתחיה תהיה בנפשות, והרמב"ן שתהיה בגופות... ולפי דעת אאז"ל [אדוני אבי זכרו לברכה] הכונה בה על תחית האומה'. ראו הנ"ל, 'עברי אנכי', החלוק, ד (תרי"ט), עמ' 21. אם אכן שמע זאת אב"ן קרוכמל מאביו – קשה לדעת, כיוון שהוחזק הבן להשמיע דברי הבאי ולתלותם באביו. ראו הקדמת 'ראשית דבר' לספרו **הכתב והמכתב**, לבוב 1874, עמ' 7; וראה עוד רבידוביץ במבוא לכתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' 19, הערה 3. ואם בדה זאת אב"ן קרוכמל מלכו, יפה התחכמות זו המשתלבת יפה בתפיסתו ההיסטוריוסופית של רנ"ק את היהדות. ראו מורה נבוכי הזמן, שער ח' – עם עולם ומועדיו, **כתבי רנ"ק**, עמ' מ-מט. ב"צ כץ (רבנות, חסידות, השכלה, כרך שני, תל אביב תשי"ט, עמ' 220) מעיר כי לדעת רנ"ק **במורה נבוכי הזמן**, 'החסידיים הראשונים' הנוכרים בתלמוד הם בני כת האיסיים ואלו לא האמינו בהישארות הנפש, ומן המשתמע שאכן לדעת רנ"ק אין אמונה זו כפשוטה, בניגוד לדבריו באיגרתו. אלא שרנ"ק לא זיהה במובהק את החסידיים הראשונים עם האיסיים, כי אם הצביע על תכונות האיסיים ועל מנהגיהם ועמד על הדמיון לשימוש התלמודי במונח 'חסיד'. ראו מורה נבוכי הזמן (שם), עמ' קסח-קעו.

המושחת במעשיו, 'כאילו ראה מימיו איש שוגה בתועבות אלה יעמיק הרבה אפילו בלמודיות וטבעיות... ואף כי הפילוסוף המכוון כאן שהוא הדורש בעמקי האלהיות'.¹³⁹ בהתייחסו לטענת שד"ל על אי-הסובלנות הכרוכה, לדעתו, במשנתו הפילוסופית של הרמב"ם, המעניקה משקל להשגה השכלית בלבד, מצא רנ"ק מקום לסנוט בשד"ל. לאחר כמה ציטוטים מלשונות הרמב"ם, המעידים על תכונתו הסבלנית,¹⁴⁰ חותם רנ"ק: 'איש אשר כזה [הרמב"ם] בלי ספק היתה איתו אותה הטאלעראנץ [הסובלנות], אשר היא שומה היום בפי כל הכתות והצדדים, עם היותה לפעמים קרובה בפייהם ורחוקה מכליותיהם'.

כתשובה לביקורת על קביעת העיקרים מאריך רנ"ק מעט יותר. הוא מציג את המגמה לנסח עיקרי אמונה כתופעה טבעית ודינמית בהתפתחותה של הגות דתית. תחילה היא מתארגנת סביב עקרונות מובנים מאליהם שאינם דורשים ניסוח וניתוח מושגי, ועם חלוף העתים מתפתחת השגת מאמיניה והם מסתווגים לכיתות ולקבוצות שונות, עד שנוצר צורך לנסח את המצע המשותף לכולם. תהליך שכזה מתרחש בכל עת, ומשךך אף זהותם של העיקרים ההולכים ומתנסחים משתנה מדור לדור. דרך משל, כאשר מתנהל הדיון ונחלקים העם על פרשנות סיפורי המקרא, מתנסח ממילא עקרון תורה מן השמים בגרסתו המצומצמת והמחויבת על כלל הדעות. בדורו, סבור רנ"ק, על רקע התפלגות העם סביב שאלת תוקפה של ההלכה, יש לחדד את עקרון חיוב המצוות בפועל, ערך אשר בדורו של הרמב"ם נותר בקומת המובן מאליו. בתיאור כזה של המניע לקביעת עיקרים סרה ממילא קובלנתו של שד"ל.¹⁴¹

בראש מכתבו של רנ"ק מתנוסס שמו של שמואל לייב גולדנברג (של"ג), עורך כרם חמד, וכפי שנראה מאיגרתו של זה, תגובתו של רנ"ק עוררה עניין עוד בטרם פורסמה.¹⁴² גם רנ"ק עצמו ראה בפרסום המכתב צעד פומבי לא שגרתי ומסרו לפרסום בשמו המלא, שלא כמנהגו עד אותה שעה. בחילופי מכתבים בין של"ג לבין שד"ל, בפרק הזמן שבין הופעת הכרכים השלישי והרביעי של כתב העת, נראה שהיה בדעת העורך להביא בכרך הרביעי את תגובותיהם של רנ"ק ושי"ר ולמנוע בעד שד"ל מלהגיב לדבריהם עד להופעת הכרך החמישי. אלא ששד"ל דחק בגולדנברג, וזה נעתר לפרסם מכתב הבהרה והתנצלות שהופיע בסוף הכרך הרביעי.¹⁴³

את מכתבו של רנ"ק לא ראה שד"ל טרם שהופיע בדפוס. בבוא אליו הכרך הרביעי של כרם חמד הקפיד מאוד בשל כמה דברים שפורסמו בו, ובעקבותיהם ניתק שד"ל את קשריו עם שי"ר ועם של"ג במכתב שכינהו 'גט כריתות' והפיצו בין חבריו. תגובה פרטנית לאיגרת רנ"ק לא כתב שד"ל, אך ממכתביו באותם ימים ניתן להבין שלא ייחס

139 כלומר: במדעי הרוח והטבע וכל שכן בלימודי תיאולוגיה.

140 בצירוף עם סיוג דבריו על הכופרים והמינים כאמורים על בעלי דעות 'מביאות לתועבות, הורסות הקבוץ וישוב המדינה'.

141 דברים אלו חתם רנ"ק באמרו: 'וכבר דבר על זה נכוחות רב חד השכל בעל בשמים ראש, בתשובה רנ"א מספרו זה'. נראה שהוא ייחס את החיבור לשאול לוי, המוציא לאור עצמו, ולא לרבנו אשר מטוליטולה כפי שהוצג. על תשובה זו ראו לעיל הערה 27.

142 מכתב של"ג (לעיל הערה 54).

143 אגרות שד"ל, חלקים ג-ד, פרועמישל תרמ"ב, עמ' 476-477, 487, 534-535, 549, 558-559, 560-561, 578-579.

לדבריו ערך רב, ויתרה מזאת – לא האמין בכנות הדובר. באיגרת הכריתות ששלח לש"ר כתב: 'ולא אדבר על תשובותיך ותפישותיך עלי בדברי תהו, כאחיך הכהן האחר, אשר לבי ולבכם יודעים שהם דברים בטלים, לא נאמרו אלא לצורך השעה והמקום',¹⁴⁴ ובמכתב אחר הוא מכנה את רנ"ק 'המכחיש בזדון את המפורסמות בענין תחיית המתים'.¹⁴⁵ נראה ששד"ל נתן דעתו בעיקר על ההסבר שהציע רנ"ק לנס התחייה שיתקיים כפשוטו, ואותו הכתיר כ'דברים בטלים'. אלא שמתגובתו זו ניתן לעמוד על מידת המרחק שבין עמדותיהם של השניים. הן רנ"ק לא כיחד תחת לשונו את היות הגמול המקווה האחרון בהשגת הנפש, ובדברים אלה האמין בכל לבו וקרא את שד"ל להתבונן בהם ולהתקדם אף הוא אל 'האמונה הצרופה'. אך שד"ל לא מצא עניין כי אם במבחן האמונה הפשוטה: המאמין הוא בתחיית המתים בצורה העממי אם לאו, ובאשר לשאלה זו ראה את דברי רנ"ק כדברים בטלים.

בשנת תר"א הודפס בפראג הכרך החמישי של כרם חמד, זמן קצר אחרי מות רנ"ק, ובו כונסו פרקים מספר מורה נבוכי הזמן בעודו בכתובים. אלו נמסרו לפרסום על ידי רנ"ק, ככל הנראה בהצנעת זהות הכותב,¹⁴⁶ ויש בהם משום המשך לפולמוסו עם שד"ל. עיקרם של פרקים אלו בזיהויו של בעל פרקי הנחמות בספר ישעיהו, בזמן כתיבת מגילת אסתר, ובזיהוי כותב מגילת קהלת. בסוגיות אלו מציע רנ"ק פתרונות שונים מן המקובל במסורת העם ומדגיש בפתח דבריו כי הוא מודע לכך ש'האמת שזה סותר להמפורסם באומה מזמנים קדומים מאד',¹⁴⁷ אלא 'שיש בזה... משום עת לעשות לה'.¹⁴⁸ גם בחתימת דבריו הוא נוקט לשון זהירה ומסיים:

בפה מלא ושווה אל הלב אומר, שאיני מחליט כל דברי טענותי וסברותי לאמת ברור שאין להשיב עליו. יצרפו ויתלבנו הדברים על ידי חכמים בעלי המלאכה, וזה כל ישע מחזיק בתורת א-להיו, וכל חפץ החפץ בתפארת אבותיו.

בדברים אלו מבקש רנ"ק להדגיש את אופיו הפלורליסטי של בית המדרש, המתכבד בשמיעת כל דעה המקרבת את הלומדים אל בירור האמת, בניגוד לאחרים הסבורים כי ניתן לקצר בהליך הבירור ולכפות דעה אחת על הכול. ליתר מיקוד, הוא מבחיר בהערת שוליים במה דברים אמורים:

אמנם עתה זה מקרוב, רבים המה המקילים לנפשם הטורח והעבודה ההיא בהצעת דעתם והעולה על רוחם; גם בין הרבנים גם בין שאינם רבנים, כל החפץ ימלא ידו בלי עזר עיון ודרישה, ומלבו – ומי יודע אם לב טהור או לב עקוב – יוציא מלין כאלה: 'הדור אתם שמעו אלי ותחי נפשכם, אנכי הרואה כי כזה וכזה הוא הטוב לישראל, כך היא חובתו וכך יפה לו, וכל זולתו מפסיד

144 שם, עמ' 615-616.

145 שם, עמ' 675.

146 כרם חמד, מחברת חמישית, פראג תר"א, עמ' 51-98 (ראו לעיל הערה 7).

147 שם, עמ' 51.

148 שם, עמ' 92. ראו עוד הקדמתו ל'שערי אמונה צרופה', כתבי רנ"ק (לעיל הערה 2), עמ' ה-ו.

ומקעקע שורש וענף; 'בספרי פלוני אל תשלחו יד, ורגלכם לא תמעד'; 'פלוני ופלוני המה הנאהבים והנעימים לי, יקרים ונכבדים בעיני מכל חכמי ישראל'. אחד המיוחדים בדרך קצרה וארוכה זו – קצרה לקלות המרוץ בה, וארוכה להיותה בלתי מובילה אל מחוץ החפץ בשום פנים בימינו אלה – הוא החכם לוצאטו בפאדובה, ביחוד במחלוקתו על 'הראב"ע והרמב"ם וכל הצעירים אשר הלכו בעקבותם' הנודעת ומונחת לפני עדת המשכילים.¹⁴⁹

דברים אלו משקפים פן נוסף בתהום הפעורה בין שד"ל מזה למשכילי גליציה מזה, ואף פן זה נעוץ באופייה הייחודי של השכלת גליציה. הווייתו של רנ"ק בבית המדרש, במקום שבו המחלוקת מבורכת וכל הדעות נשמעות. אמנם רנ"ק והקרובים לו מודעים היטב לפעולתם בהרחבת גבולות העיסוק התורני אל תחום החקירה בענייני האמונה, אך המתודה נותרה כצורתה: אלו ואלו דברי אלוהים חיים. את עמדותיו השונות מן הדעות הרווחות בעם תולה רנ"ק בקפיצה מאמונת ההמון אל האמונה הצרופה, אך אין הוא רואה את עצמו כנבדל ממסורת אבותיו והוא יורש בנאמנות את תמונת העולם שהונחלה לו, על דמויות המופת שלה.

שד"ל שיושב באיטליה, הנעדרת מסורת רציפה של בית מדרש, מגבש לעצמו את תמונת העולם האמונית שלו תוך שהוא בורר לו את דמויות המופת: מעלה על נס את רש"י ואת רבי יהודה הלוי ודוחה בזלזול את הרמב"ם ואת רבי אברהם אבן עזרא. 'פלוני ופלוני המה הנאהבים והנעימים לי, יקרים בעיני מכל חכמי ישראל', כלשון רנ"ק. ראיית שד"ל כ'מתחסד' נובעת אף מכך: הוא הואשם במה שהואשמו בו החסידים, 'המתחסדים המתקדשים והמטהרים אשר שללו המשרה רק בעבור רבותיהם וקוסמיהם, ולא יתנו... לנוע הנה והנה בלעדיהם'.¹⁵⁰

ד. אחרית דבר

המעקב אחר הפולמוס שגררה איגרתו של שד"ל נותן בפנינו הצצה רבת-חשיבות לאופייה של ההשכלה הגליצאית. הפעילים הבולטים בה ניכרים לפנינו בהוויה המסורתית של תלמידי חכמים מזרח אירופאים, חדורי להט למדני שלא קהה עם פריצתם את גבולות בית המדרש. את הקנאות לכבודו של הרמב"ם הפילוסוף יש לזהות עם היחס הישן של בני בית המדרש לכבודם של קדמונים.

המפגש החד-פעמי בין תלמידי החכמים בוגרי בתי המדרש המסורתיים בגליציה

149 כרם חמד, מחברת חמישית (לעיל הערה 146), עמ' 92. גם באשר לדעתו על פרקי הנחמות בספר ישעיהו, אשר איחרם מזמן הנביא ישעיהו וכדעת ראב"ע, רנ"ק מתפלמס בכך עם שד"ל שחרץ משפט כפירה על כל המחזיק בדעה זו. ראו למשל אגרות שד"ל, עמ' 216, 245. בין דבריו בעניין זה כתב רנ"ק, כרם חמד, שם, עמ' 56: 'ואל יתעך המתחסד המתפאר ברוב אמונתו הקרובה בפיו לבד, לומר שאנחנו מכחישים בזה בנבואה'. שד"ל סבר שהדברים מכוונים אליו (ראו כרם חמד, מחברת שביעית, פראג תר"ג, עמ' 225-226), ושי"ר טרח להסב דברי רנ"ק אל 'איזה מתחסד מארצו האומר כן' (ראו אגרות שי"ר [לעיל הערה 85], עמ' 124). נראה ששי"ר שינה מפני השלום, ואכן כוונת רנ"ק לשד"ל, שכאמור נתפס אצלו כאחד המתחסדים. על פולמוס זה ראו בפירוט חמיאל, הדרך הממוצעת (לעיל הערה 60), עמ' 106-108.

150 שי"ר, מכתב ג/2, כרם חמד, מחברת שישית (לעיל הערה 98), עמ' 43.

למשכיל האיטלקי הייחודי בדרכו, המשלבת אמונה וחופש מחקר, הביא לחיכוך על רקע כשרותן של דעות עצמאיות מדי. את דמותו של שד"ל, המאמין השמרן אך החופשי בדעותיו, ציירו להם משכילי גליציה בתבניות המוכרות להם מסביבת תרבותם וראו בו שותף ל'מתחסדים' שנואי נפשם.

הפולמוס על איגרתו של שד"ל התרחש בעיקרו בשנים הסמוכות לשנת 1840, שבה ניתן לזהות קו גבול כרונולוגי חשוב בתולדותיה של ההשכלה הגליציאית. בשנה זו מת רנ"ק, ואילו שלמה יהודה רפפורט, הבולט שבין משכילי גליציה, התמנה לרבה של פראג ועזב את הארץ. גם יוסף פרל, העסקן המשכיל הנמרץ, מת שנה קודם לכן, ב-1839. הפעילות המשכילית בשנים שלאחר מכן כבר מובחנת היטב בין שמרנים לרדיקלים. מן העבר האחד החלה ההתארגנות להוצאת כתב העת החלוצי, על ידי יצחק ארטור ויהושע השיל שור (יה"ש), ובו קריאה ישירה ובוטה לשידוד מערכות בעם היהודי ובאמונתו, ומן העבר האחר החלה התארגנותם של חבורת 'הרואים', משכילים תורניים מלבוב, להוצאת כתב העת השמרני ירושלים. שני כתבי העת ביקשו להישען על כותבים מפורסמים מחוץ לגבולות גליציה: החלוצי גייס את אברהם גייגר (1810-1874) מברסלאו שבגרמניה וירושלים גייס את יצחק שמואל ריג'ו מגוריצי שבאיטליה.

שור, עורך החלוצי, היה מעורב בפולמוס האיגרת כתלמידו מרחוק של שד"ל וכעושה דברו, בעוד בני חבורת 'הרואים' היו מעורבים בו כפולמוסנים חריפים נגד שד"ל. דומה שתוצאות חוויותיהם של אלו כשל שור ניכרות היטב בפועלם בימים שלאחר מכן. יה"ש הושפע מאוד מעצמאות מחשבתו של שד"ל ולימים הרחיק לכת עד שאף עם רבו זה ניתק את קשריו.¹⁵¹ לעומתו, בני חבורת 'הרואים' ראו בפולמוס האיגרת את האתגר האמוני המשחר לפתחה של דרישת ההשכלה, וביקשו בכתב העת ירושלים לשמר את גרסתה המתונה של השכלת גליציה.

151 ראו ח' כהן, יה"ש וחוג 'החלוצי' (1852-1888), חיבור לישם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תשס"ט, עמ' 87-69; וראו עוד לעיל, הערה 90.